

416
9179 укр

75

АНД. РІЧИЦЬКИЙ

**ТАРАС ШЕВЧЕНКО
В СВІТЛІ ЕПОХИ**

КОСМОС

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
В СВІТЛІ ЕПОХИ

.....
.....
№

„Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною ж силою; але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.“

К. Маркс.

9179 укр

АНД. РІЧИЦЬКИЙ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В СВІТЛІ ЕПОХИ

(Публіцистична розвідка)

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ Т-ВО

ХАРКІВ — БЕРЛІН — НЬЮ-ЙОРК

1923

Передрук заборонено.

Права перекладу застережено.

Copyright by «Cosmos» Ukrainian-American Publishing Co Limited.

Printed in Germany.

Buchdruckerei Max Mattisson, Berlin.

ЗМІСТ

	стор.
I. Культ і критика Шевченка	7
II. Україна перед Шевченком	16
III. Соціальне походження Тараса	40
IV. Національно-козацька романтика минувшини	53
V. Серед українського панства	68
VI. Слов'янофільство й кирило-методіївські братчики	79
VII. Мужицька філософія	94
VIII. Кріпацтво й Шевченко	114
IX. Бунт проти офіційного суспільства	126
X. Поглиблення соціальної поезії	146
XI. Зародки ідеології передпролетаріату	154
XII. Без суспільного ґрунту	180
XIII. Суспільно-історичне значіння Шевченка	191

I.

КУЛЬТ І КРИТИКА ШЕВЧЕНКА.

Н. Ленін в одній своїй праці говорить, що гнобительські класи за життя великих революціонерів платять їм постійними переслідуваннями, скаженою люттю та походом брехень і наклепів, а після їхньої смерти намагаються перетворити їх у нешкідливі ікони, так би мовити, канонізувати їх на «втіху» пригніченим класам, в той же час вихолощуючи революційний зміст з їхнього вчення та споганюючи його. Правда, це сказано з приводу «обробки» Маркса¹⁾, але в такій самій мірі можна прикласти ці слова й до «обробки» Шевченка, що аж створила культ «національного пророка», одночасно затуляючи революційно-бунтарський зміст його творчості.

Своєю поезією Шевченко проорав досить глибоку борозну не тільки в розвиткові української літератури, але й в історії суспільного руху, щоб можна було переступити, не помітивши її. І тому з боку кожної суспільно - політичної групи виявляються спроби при-

¹⁾ Н. Ленін (В. Ильин). «Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции». Вид. Петрогр. Ради 1919 р., стор. 5.

стосувати Шевченка до своїх класових завдань, викреслюючи з нього все до них не відповідне, витлумачуючи на свою користь усе те, що може бути придатним до відповідної «обробки». Навіть «махрові» чорносотенці типу Віталія Шульгина й Демченка, нащадки тих, хто закинув автора «возмутительных стихотворений» на десяток років у закаспійську каторгу миколаївської салдатчини, — навіть вони намагалися використати Шевченка в своїй погромно-антисемітській пропаганді¹). Правда, їм у цьому не пощастило. Але знаменний є самий факт таких спроб.

Зате, цілі покоління, так сучасні Шевченкові, як і наступні, покоління так званого «українського громадянства», покоління виразників «національного визволення» творили культ Шевченка, культ «національного пророка», малювали собі ікону Кобзаря і поклонялися й молилися їй. І навіть коли серед цього шанування мощів, а не живого реального Шевченка, пролунав голос критики, то й тоді знайшлася досить характерна для клікуш націоналістичного культу відповідь на це: «Нехай собі Драгоманов говорить, що хоче, а Шевченко таки наш пророк, наш учитель, наш історик і взір українського патріота». Річ природня, що українське міщанство і в українофільських, і в хлопоманських поколіннях, і в поколіннях новітньої «демократії», могло знаходити у Шевченка елементи для своєї ідеології. Характерно, що йшло воно в цьому стежечкою, залишеною царською цензурою, — що до старших поколінь українофілів це визнає навіть сучасний ідеолог «українського громадянства» А. Ніковський²). Обкра-

¹) Демченко. «Оклеветание Шевченка некоторыми патриотами».

²) Передмова до «Шевченко, українофіли й соціалізм» Драгоманова. Вид. «Криниця», Київ, 1914 р., стор. VII.

яний царською цензурою, вихолощений від усього соціально - революційного, «Кобзарь» зробився євангелією для куценьких лагідних культурницьких змагань українофілів і причепуреної хоча б і на європейський лад національно-визвольної програми хуторянської демократії.

У свій час М. Драгоманов повстав проти культу «апостола й пророка божого Тараса»¹⁾. І цілком слушно писав він: «А звісне, що ніхто так не мучиться, як святі, пророки й апостоли, од тих, хто їм кланяється. — Починається з того, що кожне слово пророка стає святом, не розбираючи коли, як, при чому воно сказане. Далі кожний вірний примазує до святих слів свої, святить словами пророка кожную свою думку, — вибирає з тих слів, що йому треба, перекручує їх»²⁾. Драгоманов виступив з критикою Шевченка в той час, коли, як він каже «хвиля матеріялістичних і соціялістичних думок . . . застала й на Україні російській і в Галичині вже міцний культ Шевченка»³⁾. В цьому культі одні (російські українофіли і навіть сучасники Шевченкові, — Костомаров, Куліш) виводили його, як вірнопідданого триєдиноруської імперії, інші (в Галичині) прославляли його, як пророка «козако-української республіки» або ж натягали на мужицьку постать Тараса ряску «смирненького уніятського попака». А всі разом з усіх сил намагалися відділити Шевченка від таких «нігілістів і інтернаціоналістів в українофільській шкурі», як наприклад Драгоманов, та доводили (словами Барвінського), що «довговікова борба нашого народу зовсім далека від комуністичних і соціялістичних переворотів, які проявились на Заході».

¹⁾ М. Драгоманов. «Шевченко, українофіли й соціалізм» ст. 15.

²⁾ Ibid., стор. 21.

³⁾ Ibid., стор. 8.

Але Драгоманівська критика хоч і намагається глянути на Шевченка «власне історичним, об'єктивним поглядом»¹⁾, але, стоячи на ґрунті до-Марксового соціалізму й матеріалізму, вона не змогла виявити Шевченка в історично-матеріалістичному світлі. Для неї все зводиться до того, що Шевченко не відповідає вимогам цього соціалізму, вона натискує на «неподібність Шевченкового мужиколюбства до основ новішого соціалізму»²⁾, хоч сам же Драгоманов визнає, що в умовах кріпацтва не могло бути й ґрунту для такого соціалізму. Ідучи слідом за Ласалем, що визнав селянські війни XVI віку в Німеччині за революційні лише формою, але реакційні змістом, Драгоманов так само поставився й до селянських та козацьких рухів в українській історії. Через те і в історичній поезії Шевченка він додає лише реакційний націоналізм, спертий на «затемнених думках наших селян» та на «споминах темних рухів». Почавши від «історичного» погляду на Шевченка, Драгоманов досить швидко переносить його аж у ветхозавіту історію, заявляючи, що «Шевченко власне тим так і любив пророків жидівських та Псалтир, що він сам думав їхнім способом про громадські справи»³⁾.

Енгельс у «Селянській війні в Німеччині», а Каутський у «Попередниках новітнього соціалізму» досить виявили хибність поглядів Ласалю що до реакційности селянських рухів по суті. Так само далі вияснюється, що й з Шевченковим мужицьким бунтарством не обов'язково «нічого не зіставалось, як вперти свої очі назад у XVII ст. та в селянство»⁴⁾, як про це за Ласалівським

¹⁾ М. Драгоманов. «Шевченко, українофіли й соціалізм», стор. 22.

²⁾ Ibid., стор. 119.

³⁾ Ibid., стор. 72.

⁴⁾ Ibid., стор. 140.

поглядом думав і Драгоманов. Тут Драгоманов безперечно перегнув палицю в протилежний бік від спроб деяких соціялістів творити ідеологію української демократії й соціялізму на Шевченкові, замість щоб черпати її в західно-європейському соціялізмі. Звичайно, Шевченкові думки ні в якій мірі не можна ставити поруч з науковим соціялізмом, і намагання витягти з Шевченка програму для українського соціялізму тільки й можна розглядати, як реакційні спроби. Але це ще аж ніяк не робить реакціонером самого Шевченка, як це ніби виходить у Драгоманова. Привід до таких висновків дали йому вихвалювання «вільного народоправства козаччини, гетьманщини» та трактування Шевченка як ідеолога, що «перший поставив у нас питання політично-національне й питання про кріпацтво на ґрунті соціялістичному, відкидаючи лібералізм у політиці» і т. д.¹⁾

Кінець кінцем Драгоманівська критика Шевченка виконала одну лише негативну частину свого завдання: вона блискуче викрила всю вбогість творців Тарасового культу і виявила досить малу суспільну вартість того товариства, що в ньому мусив розвиватися талант Шевченка, але в позитивній своїй частині вона не дала відповіді, чим же був Шевченко на тлі певної історичної епохи. І навіть більше, виходячи з того основного положення, що «Шевченко й своєю наукою й своєю працею, і своєю любов'ю й зненавистю все товкся в тій Росії, та в Україні такій, яка прилагодилася до тієї Росії з XVIII ст.»²⁾, Драгоманов приходить і до відповідного висновку, що «Кобзарь» тепер уже мало на віщо й годиться»³⁾.

¹⁾ Ф. Сірко «Тарас Шевченко і його думки про громадське життя». Укр.-Руськ. Вид. Спілка. Львів, 1906 р.

²⁾ М. Драгоманов. «Шевченко, українофіли й соціялізм», стор. 117.

³⁾ Ibid., стор. 115.

Через те ця критика залишилася «криком вопіючого в пустині»; вона не могла дати вихідних позицій для зрозуміння революційної суті Шевченкової поезії, вона в цій поезії добачила саме лишень залежале зерно і не змогла знайти в ньому зародків майбутнього. А значить і одмахнутися від неї не важко було: «Нехай собі Драгоманов говорить, що хоче», а «українське громадянство» продовжувало побожно шанувати «національного пророка» щорічними панахидами та пристосовувати його до своєї вузько-міщанської класової природи. Згодом Шевченка демократизували в «народнього» поета, в «апостола правди і науки», у великого демократа навіть з потугами на європейський лад, але це аж ніяк не допомогло йому зійти з ікони, та виявитися в усій соціально-історичній правді¹).

¹) Найбільше для пристосування Шевченка до ідейних потреб української буржуазної націонал-демократії дав С. Єфремов. Див. його «Тарас Шевченко, життя його та діла». Вид. 1908 р., або «Шевченко. — Збірка». Вид. «Вік» 1914 р. — низка статей. Там такі речі, як «національний поет», «інтереси рідного народу», «любов до рідного краю», гуманізм, демократизм переспівуються на всі лади. А що не можна обминути соціальної гостроти Шевченкової поезії, його класової зневаги проти гнобительських верств суспільства, то відносно цього все зводиться до боротьби Шевченка з кріпацтвом, і сумовито зауважується, що бідному Тарасові так і не довелося дочекатися «великого акту визволення» (це селянська реформа 1861 року — великий акт визволення!), щоб сказати «нині отпущаєши». Звичайно, що С. Єфремов належав до передової в свій час буржуазної демократії, тому він виступав проти клерикально-міщанської моральності в оборону Шевченкового вільнодумства, і ідеологію «всепрощення», примирення «між вищими класами та народом» просмикує під народницько-культурницьким прапором.

Зате сучасний видавець і редактор творів Шевченка Б. Лепкий, видаючи їх і в 1920-их р. р. з пропусками, поробленими царською цензурою, просто притягає Шевченка за чуба до ідеології петлюрівської буржуазно-контрреволюційної державності. Він відкриває, що Шевченко своє слово «поставив на сторожі зразу окремішности національної, а далше и не-

Велика революція 1917 — 1920 років, розбиваючи всі старі уяви в царині суспільних відносин, ставлячи всі явища суспільства перед світлом нового світогляду нової класи, мусить відкрити нам справжнього Шевченка, що всім своїм корінням глибоко сидить у соціальному ґрунті своєї епохи, і відвести йому належне історичне місце. Але хоч і проголошено вже революційною критикою «не культ, а шевченкознавство», все ж революційна публіцистика дала поки що лише низку газетних та журнальних — переважно ювілейних — статей у цьому напрямі; серед них маємо й безперечно цінні для пізнання Шевченка в історичній перспективі, як наприклад стаття В. Коряка «Шевченко в поколіннях»¹⁾, але не більше. Та й тут національний культ Шевченка подекуди змінюється на революційний культ, іноді навіть ще гірший за колишній, гірший тому, що стає в повну суперечність з духом часу. Що це не безпідставно, можна послатися на Шевченківський збірник 1921 року, де в першій статті соціально-політичного характеру маємо досить кумедні речі.

Там Є. Григорук відкриває такі дива, що «нарід, на території якого майже не було індустрії, а сільське господарство провадилось допотопними засобами —

зависимости державної» (Б. Лепкий. «Про життя і твори Тараса Шевченка»); у нього Шевченко народ, «баламучений ворожими кличами, розбитий всілякими програмами, гуртував, збирав до купи»... «Просто таки «міжкласовий» і «надкласовий» політик, а не мужицький поет революціонер!

А галицькі туподумні клерикали все на старій позиції «глибоко релігійної вдачі Шевченка», перейнятого «глибокою боязню Божою» та піднесеного «до найвисших ідей, до яких дійшло освічене христовою наукою людство» (Ол. Барвінський «Історія української літератури». II часть. Вид. 1921 р. Львів).

Горбатого виправить лише домовина.

¹⁾ Додаток до № 39 «Вістей» 1921 р. У нього ж є й невелика брошура «Тарас Шевченко». Вид. «Рух».

цей нарід виявляє несподівано пишний розквіт літератури і висовує генія, існування якого ні сучасним оточенням, ні попереднім розвитком — нічим не пояснюється». А тому й творчість Шевченка належить до «мало з'ясованих явищ світової історії, що вимагають здебільшого штучного з'ясування»¹). І навіть більше, — «з'ясування цей факт не має і мабуть при теперішніх наукових силах ще довго не матиме»²). Тут уже Шевченко перетворюється просто таки у предивне диво, ему же несть пояснення. Виходить, що генії із себе творять історію, а не самі суть її продуктами. Що й казати, з такими засобами революційна публіцистика далеко не заїде.

Завдання марксистської публіцистики, скільки вона підходить до явищ літературної творчості, полягає в тому, що вона мусить студіювати соціально-економічну будову та витворені нею ідеології тих суспільних процесів, що на ґрунті їх зростають і філософи, і політики, і поети. Не сама собою художньо-поетична форма може бути мірилом суспільно-історичної та літературної вартості творчості якогось поета; ця форма так само залежить від суспільно-економічних та класових відносин певного часу чи певної епохи, як і соціальний зміст поезії, що з них черпається та ставить певні вимоги й до форми, щоб відповідно виявляти психічні поривання людей чи людських груп, взятих на тлі певних економічних відносин у суспільстві.

Навіть виспівування краси, природи, кохання, то що, не менш відбиває соціальну природу такої «чистої» поезії, як і поезії громадянської. Бо, скажемо, фабрич-

¹) Є. Григорук. «Великий бунтарь». Збірник «Тарас Шевченко» Держ. Вид. Київ, 1921 р., стор. 9.

²) Ibid., стор. 22 (Курсиви мої. А. Р.).

ний робітник і селянин по різному приймають і красу, й природу, й кохання, бо їхню психіку витворено під впливом різних економічних обставин.

Як вивчити дійсну історію людства можливо лише підходячи до неї з погляду матеріялістичного її розуміння, так і розуміння ролі різних «великих» людей так само вкладається в рамки історично-матеріялістичного світогляду та діалектичної методи в досліджуванні, що лежить в основі класової ідеології пролетаріату.

І підходячи з таким розумінням до музи Шевченка, ми бачимо вагу її не так у тім, що Тарас Шевченко є геній, художник слова, пророк, апостол, як — переважно — в тому, що цей геній став таким на тлі певних суспільних відносин, і в тому, як він ці відносини відбиває. Для пролетарської літературної критики важно встановити роль й місце Шевченка в суспільно-історичному поступові, і в залежності від цього чи прийняти його, чи відкинути, чи взяти з нього все, що може придатися до формування й розвитку класової свідомості пролетаріату. А для цього насамперед треба відкрити живого Шевченка, виявити його таким, який він є в усій сукупності суспільно-історичних обставин його місця й часу, в усій його величі й красі, з усіма його забобонами, властивими соціяльній верстві Шевченка та духові його часу.

Коли ж проглянемо той історичний процес і ті соціяльно-економічні відносини, що на ґрунті їх зріс Шевченко-поет, то й побачимо, чи дійсно так то вже цей геній аж ніяк — «ні сучасним оточенням, ні попереднім розвитком» — не пояснюється.

II.

УКРАЇНА ПЕРЕД ШЕВЧЕНКОМ.

Поява Шевченка припадає на ті часи української історії, коли вона остаточно закінчила добу колонізаційних процесів, що тяглися від середніх віків, і зв'язаних з цими процесами суспільно-політичних рухів, що найвищої точки кипіння досягли в XVII віці і потім поволі спадали аж до кінця XVIII віку. Бурхлива доба суспільних зрушень, широких масових рухів, повстань, внутрішніх заколотів і війн з боротьбою переплетених економічних інтересів врешті закінчилася тим, що Україна «втихомирилася» в лоні московського абсолютизму та підтяглася під дворянсько-поміщицький, опертий на кріпацтві, уклад суспільних відносин імператорської Росії.

Але свідомість найширших мас Шевченкових сучасників ще заповнена відгуками епохи козацької революції 1648—1654 років, в їхніх згадках живе ще ця козацька минувшина, вона заповнює поезію Шевченка і відбивається в ній відповідно до уяв тих суспільних верств, звідки поет черпає цей соціально історичний матеріал.

А тому зрозуміння цієї історичної минувшини в значній мірі становить один із основних елементів в аналізі історичної постати Шевченка і його поетичної творчості. І щоб відразу-ж у дальшому ясно уявляти соціально-класовий ґрунт у Шевченковій поезії, — короткий історичний екскурс у цю епоху «рухів» є неминучим.

Ця повна драматизму епоха «історично-державного» буття України, з її національно-релігійною боротьбою, як то змальовують українські історики, по суті в основі своїй мала колонізаційну підвалину русько-(україно)-польської боротьби тих часів. «Національна по формі, національно-релігійна по своїй ідеології, в свідомості самих тих сил, що боролися, боротьба ця по суті була соціальною. Боролося два типи колонізації, втілені в двох суспільних групах: у козацтві, з одного боку, в великій землеробстві — з другого. А що перше рекрутувалося переважно з людей руського язика й православної віри, а представниками другого були люде польської мови й польської культури, — а католицтво в Польщі цієї епохи стало чимсь на взірець станової релігії всіх людей «порядного суспільства» й «доброго» походження, — то національно-релігійна форма класової війни, яка тут відбувалася, була досить природньою... Козак ненавидів польського пана насамперед через те, що йому, дрібному землевласникові-хуторянинові, не лишалося більше місця серед панських фільварків, що зростали з казковою хуткістю та звідусіль насувалися на козацьку землю»¹⁾ І коли цей козак, видряпавшись із «лядської неволі», та опинивсь кінець-кінцем у сфері російської держав-

¹⁾ М. Н. Покровский. «Русская история с древнейших времен», т. II, стор. 177 - 178.

ности, то винна в цім його соціяльна близькість до того московського поміщика, що панував у Московській державі після «смути».

Історик М. Грушевський малює картину, як Придніпрянина в середні віки колонізувалася біглецьким селянством, що тікало на південь і схід на порожні землі від польської панщини, і як за ним сунула сюди шляхта з королівськими грамотами на ці «порожні» землі, себ-то на землі, що не мали ще феодалного власника-магната з відповідною королівською грамотою; як людинність вороже зустрічала цих нових власників і земель і людей на них осілих, тікала від шляхетського ярма, йшла в козаки і взагалі становила матеріял для народніх рухів проти шляхти¹).

Отже в цій картині ми бачимо, як магнатська колонізація натикається тут на іншу колонізаційну хвилю — на колонізацію *вільну, козацьку*. Але не треба собі уявляти, що козацтво складалося лише з того біглецького селянства, яке, тікаючи від кріпацтва, шукало землі й волі на цих просторах. Марксистський історик М. Покровський цілком певно виявляє, що козак «дуже нагадує тодішнього окраїнного поміщика», звязаного взагалі з землевласницькою класою; що в багатьох місцях «козакувала» переважно дрібна шляхта, а іноді урядові акти розуміють козаків під загальною назвою *міщан*²). Але, звичайно, і верхи «поспільства», себ-то простого народу, «черни» — селянства, могли виходити в козаки.

Ми вже бачили козаків у ролі хуторян земельних власників, при чому на їхніх землях частенько сиділи й працювали на господарів безхатники, «підсусідки»,

¹) М. Грушевський. «Очерк истории украинского народа».

²) М. Н. Покровский. «Русская История», т. II, стор. 193, 198.

розв'язуючи таким способом для них «робітничче питання». Крім того економічною основою козацтва були промислові «уходи»: ловецтво, рибальство і бортництво. Характерно, що в одній народній пісні Богдан Хмельницький, закликаючи козаків «жидів та ляхів з України зганяти», називає їх: «Друзі панове молодці, охотники, броварники». Взагалі промислові ватаги і дали основу козацтву.

Тим часом козацтво хоч і становило собою щось на взірець шляхти другого сорту, хоч і нагадує це українське лицарство відповідні групи на заході з такою самою назвою, але в силу його колонізаторської основи воно не було верствою, різко відмежованою від інших суспільних верств. Що до цього, то маємо таку посвідку одного історика: «Шляхта була свобідна від усяких міських повинностей; козаки ж, користаючи з свого неозначеного положення, ухилювалися від них. В Стародубі перебувала козацька «корогва», що користувалась значними привілеями. В Переясловськiм старостві козаки «засіли» на міських хуторах, себ-то заволоділи ними насильно. Ріжниця між ними й міщанами в заняттях була невелика: одні й другі були рівночасно вояками й хліборобами та промисловцями»¹⁾.

Але економічна природа козацтва в умовах колонізаційної окраїни Річи Посполитої неминуче наклала на нього військовий характер. «Беззбройна людина тут жити не могла. Треба було або одмовитись од колонізації цих місць, або ж іти сюди не тільки з ралом, косою та сокирою, але й з рушницею»²⁾. До промислів прилучалося також і «лупленіє чабанов та-

¹⁾ Д. Багалій «Магдебургське право на Лівобічній Україні». Збірники «Розвідки про міста й міщанство на Україні-Русі», ч. II, стор. 398—399. Курсиви мої. А. Р.

²⁾ М. Н. Покровский. «Русская История», т. II, стор. 197.

тарських», а іноді й «лупленіє» татарських міст. Тут уже зброя стає й «знаряддям продукції», не кажучи вже про її ролі в самообороні. Коли житомирські міщане повинні були «рушниці мати і стріляти добре уміти», а волинський селянин «ідучи на роботу, ніс на плечі рушницю, а до боку чепляв шаблю або меч», то ясно, що від мирного промислу до військового, себ-то до «козакування» — лише один крок. Ясно також, чому козакувала переважно молодь. Для польського уряду козацтво було бажаним елементом, бо охороняло кордони Річи Посполитої від татар, турків, то-що, і за це користувалося «вольностями козацькими». Коли ж «козакування» шкодило польській дипломатії в її стосунках з Туреччиною, то уряд звертався до старшого покоління, «аби отцове синов своїх на козацтво не випускали»¹).

Найтісніше козацтво зв'язане було з земельною власністю. В XVII віці «земельна власність стає навіть основою для партійного угруповання козацтва»²). Польський уряд, заводячи реєстра, намагався обмежити козацькі привілеї невеликим числом заможного козацтва — «дуків», що серед них багато було багатіїв і шляхти, і ці дуки становили лояльний до польського уряду елемент козацтва. Козацька ж «сірома» або «нетяги» зовсім інакше ставились до нього, бо заборона грабувати позбавляла їх засобів до життя.

І от, коли зіткнулися дві соціяльні сили — феодална шляхта й козацтво, зіткнулися в боротьбі за спосіб ліквідації первісного «натурального» феодалізму, то цілком ясно, що козацтво, мавши «земельну власність, в масі середню або дрібну, знавши наймитів і

¹) М. Н. Покровский «Русская История», т. II, стор. 198.

²) Ibid., стор. 199.

«підсусідків» — але не знавши ні організованої панщини сотень селян, ні сеньйоріяльних прав землевласника, ні імунітета, ні права суду, ні дрібних земян васалів¹⁾ — займало в цій боротьбі до певної міри «буржуазну» позицію проти феодално-кріпаковласницької позиції шляхти, і цим виявилася поступова роль козацької боротьби. «Козацька буржуазія в особі Богдана Хмельницького і підняла повстання проти польського феодалізму. Як і всяка інша буржуазія, вона не могла обійтися без «чорноробів», без маси «поспільства», — і, завдяки цьому, вона в гаслах своїх була демократичніша за свою соціяльну суть. Але, коли бойовий момент минув, економічні відносини взяли своє: козацтво росташувалося на горі, поспільство лишилося внизу»²⁾).

Не дивно отже, що ідеологія (національно-релігійна) козацьких рухів формувалася серед буржуазних елементів. Міста з їхнім міщанством, з братствами, що були цеховими національно-земляцькими й релігійними організаціями, та з православною церквою, що була по суті буржуазною всупереч уніятству, як феодалній реакції на вплив міщанських братств на справи церковної ієрахії, — так от ці міста надали козацькій революції національно-релігійного характеру. Цікаво, що до Київського братства вписувався й гетьман «з усім войском запорозким».

А втім, роль міст у соціяльній боротьбі козацької доби загалом була не велика. Міста в Річі Посполитій не здобули собі й тіни такої сили, як на заході, де вони хутко розвивали торг й промисловість, вибороли собі незалежність від феодалів і були підпорою центральній

¹⁾ М. Н. Покровский. «Русская история», т. II, стор. 200.

²⁾ Ibid.

владі в її боротьбі проти феодалів за централізовану абсолютну монархію. Тут міста лише животіли, дарма що королівська влада, намагаючись спертися на них проти шляхти, надавала їм різних привілеїв і заводила магдебургське право. Дослідник українських міст цього часу констатує, що «без огляду на всякі заходи правительства коло піднесення торгу й промислової діяльності остання не могла розвинути в українських містах»¹).

Хоч у сферу натурального феодалізму і протискувалося грошево-мінове господарство, але українське міщанство в цьому процесі не захопило собі командних високостей. Носієм цього процесу став економічно рухливіший і поступовіший елемент — єврейство. Воно стояло на вищому ступені економічного розвитку, було представником грошевого господарства та капіталу. В силу своєї національно-релігійної окремішності воно становило міцно спаяну замкнуту в собі групу з відповідною громадською організацією та з налагодженим у середині кредитом.

Хоч на євреїв і падали різні заборони й утиски, але все ж вони, як свідчить дослідник українських міст, «показались у далеко вигіднішій економічній положенню, ніж протеговані правительством міські обивателі християне; вони змогли заволодіти майже всіма промислами й торговими підприємствами, зіпхали останніх на задній план і приневолили їх здебільшого звернутися до хліборобських занять і не змагатися з жидівською людиною в торговельній та промисловій діяльності. Всі міста українські безнастанно скаржаться на переміну одне перед другим, що жиди не вважають на постанови, які їх

¹) В. Антонович. «Українські міста». Збірники «Розвідки про міста й міщанство на Україні», ч. II, стор. 364.

стісняють та обмежують, загарбують всю торгівлю й промисли в свої руки й випирають зовсім християн із ринків»¹).

Євреї не входили до складу міщанської верстви, не несли її повинностей і тому мали вигідніше становище в конкуренції, і нею вони й доканалі міщанство. Єврейський торговельний капітал спирався на шляхту, маючи від неї різні монополії, використовуючи її перевагу, та на старост. Євреї брали на одкуп у старост усе, що тільки можна було, включно до збору податків і до церков. Безпосередньо визискуючи людність, ці «жидирандарі» навіть затуляли собою тих, до кого врешті йшла переважна доля наслідків цього визиску.

Народня поезія повна скарг на цих «жидів-рандарів», що через них козакові життя нема. От, наприклад:

«То то не бідна вдова—то королевська земля:
Що стали жиди великий одкуп давати,
Стали один од одного на милю оранди становити»,

і як наслідок цього:

«А на Україні козак за жидом похожає,
Ще його вельможним паном називає».

В цьому причина різанини жидів, що за Хмельниччини була звичайним явищем. Але це ж саме пояснює кволість тодішньої української буржуазії, відсутність її самостійної ролі в боротьбі і те, що «міста при першій нагоді злилися з козацтвом»²).

Через те саме й козацька революція не могла закінчитися буржуазною реформацією, а дала лише но-

¹) В. Антонович. «Українські міста»...

²) Ibidem.

ву фазу кріпацьких відносин з заміною польської шляхти на козацьку старшину . . .

Центром козацьких рухів була, звичайно, «гідна представниця козацької дрібної буржуазії»¹⁾ — Запорізька Січ, що мала для козацтва значіння організаційного закордонного центру, мало досяжного для польського уряду. Ця — в уявах історичного романтизму «демократична» і навіть своєрідно «комуністична» дружина — в дійсності організована була досить аристократично. Класовий поділ козацтва й панування «дуків» виявлялися тут досить виразно існуванням двох «кол», при чому в першому засідала старшина (дуки), і фактично вершила всі справи, а в другому «колі» брала участь «чернь», але ця участь галасуванням далека була від фактичного впливу на справи Січі. В основі цієї військової організації з поділом на два кола лежав економічний чинник, бо старшина переважно й була власниками човнів, що становили головне знаряддя «продукції» в січовому господарстві.

Повстання запорізького козацтва проти польської шляхти на протязі всієї доби «рухів» мають перманентний характер. Завжди починаються вони з заборони польського уряду виходити козакам на море «віру боронити», грабуючи турецьких купців та нападаючи на татарські й турецькі міста, після чого їм нічого не лишається, крім як «вигребтися» вгору на Київ. Тут вони знаходять добрий ґрунт у придушеного панщиною селянства, — і починається повстання проти «лядської неволі». Але кожного разу після перших успіхів виявляється неоднаковість інтересів козацтва й селянства, що змушує розмах руху, кожного разу з'являється коронна армія й ліквідує вибух.

¹⁾ М. Н. Покровский. «Русская история», т. II, стор. 209.

Повстання Хмельницького відрізняється від такої ходи дії лише тим, що економічний розвиток підвів під нього далеко міцніший ґрунт. Шляхетські латифундії, поширюючись, зачепили й козаків-хуторян, які не могли вже спокійно господарювати по своїх хуторах, і частенько доводилося їм тікати з них від нападу якогось феодалного претендента. Особиста доля Хмельницького, ограбованого й вигнаного з хутора шляхтичем Чаплинським, становить лише ілюстрацію. Розвиток «оранд» приводить до того, що козакові не можна ні рибки піймати, ні лисички убити, не заплативши спочатку «жидові-рандареві», як співається в пісні.

Попередні розправи польського уряду з козаками (1638 р.), знищення їхніх морських човнів, поставлення над козаками польських полковників, об'єднали дуків з нетягами на ґрунті оборони козацьких вольностей. Для козацької старшини не було іншого виходу крім повстання, вона ж надала йому організованого характеру. А соціяльну базу дало селянство, шукаючи від панщини волі в козаках.

Участь широчезних мас поспільства, що всюди були авангардом війська Хмельницького в його повстанському поході, та спілка з татарською ордою і дали перемогу козацько - міщансько - селянській революції 1648—1649 років. Роспачуватися за татарську спілку мало, звичайно, «поспільство, — десятки тисяч молоді мусили за це піти в «ясир» на східні невольничі ринки».

Хлопське повстання, вибухаючи масами ще до виступу козацтва і розлившись широкою хвилею збройної боротьби з «тисячами самопалів» проти шляхти, активна допомога Хмельницькому міщанства, — порохом і кулями, змовами по містах, — це однодушне повстання проти шляхти всіх суспільних клас, що стояли під нею,

власне й перетворило козацький бунт у справжню революцію.

Не можна сказати, щоб провідні круги цього руху з Хмельницьким на чолі не розуміли значіння в ньому «черни», як про це думає проф. М. Грушевський і цим пояснює орієнтацію Хмельницького виключно на чужоземні союзи. Адже ж у розпалі боротьби Богдан Хмельницький заявляв польським посланцям: «Допоможе мені вся чернь до Люблина, до Кракова. Як вона не зраджувала (православної віри), так і я не зраджу її, це права рука наша». Але такі заяви мали лише агітаційне значіння, і вони ніяк не пошкодили козацькій старшині розірвати спілку з «черню» при першій нагоді. Уже татарський союз не віщував для неї нічого доброго. Тай взагалі провідники боротьби не мали ніяких намірів обстоювати інтереси поспільства. Козацтво протестує не проти неволі взагалі, а проти того, що «польське начальство поводить ся з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками», козаки борються не проти чиншів і повинностей, а проти того, що й з них беруть чинш, «як з інших хлопів», та ганяють їх на панщину «нарівні з міщанками».

Правда, згодом вузько станові вимоги козацтва набирають ширшого національно-релігійного характеру; це цілком ясно після тріумфального походу Хмельницького по Україні, по таких містах, як Львів, Київ, де творилася ширша політика. Але, виступаючи проти шляхти, старшина весь час орієнтувалася на короля. Богдан увесь час війни лишається його вірнопідданим, затягує рішучу боротьбу, поки вибрано буде нового короля, підтримує певну кандидатуру і взагалі в основі своєї «державної» ідеології він має *централізовану абсолютну монархію* з військовою диктатурою на чолі, що на Україні мала належати, звичайно, «войску запорозкому». Він

ладен навіть примиритися з магнатами, «тільки б війська запорозького слухались та на короля не «брикались».

Цей глибокий монархізм Січи Запорізької досить яскраво розбиває легенду про республіканізм козацтва та республіканський лад гетьманщини. Виборність гетьмана тут мала такий самий зміст, як і виборність польського короля. Після перемоги цей монархізм змінився лише в тому напрямі, що Богдан почав дивитися на себе, як на «єдиновластця самодержця руського» (його власні слова), а пізніше й на спадкового монарха, обіцяючи в одній грамоті свою протекцію «з потомками нашими й усім войском запорозким». Та в ті часи «буржуазна» ідеологія й не могла дати ніякої іншої «державної» програми, крім абсолютної монархії.

З цього розрив із хлопством випливав як неминучість. І коли після одпаду татарської орди повстало питання, чи війна з шляхтою в спілці з хлопством, чи мир з нею і розрив з хлопством, відповідь була ясна, — «відступитися від черни, щоб хлопи орали, а козаки воювали». Забезпечивши свої козацькі вольності, запорізьке військо охоче згодилось «разом з коронним військом спільними силами як давати відсіч усякому закородонному ворогові, так і *втихомирювати всілякі бунти*». І військо запорізьке виявляло досить ретельности, заводячи «порядок» у козацькій Україні. В Богданових універсалах цей «порядок» виявляється досить ясно: не тільки селянам, але й нереєстровим козакам приписується, щоб вони «панам своїм були послушні, як раніш, і ніяких бунтів і своєвільних вчинків не чинили». Селянам, що бунтували, Хмельницький писав, «абисте ви всі по старому послушенство оддавали». Не дарма ж народня поезія далеко не прихильно згадує Богдана Хмельницького. Почавшися під гаслом вибити нарід з «лядської не-

волі», хмельниччина скінчилася тим, що «можнійшії пописались в козаки, а подлійшії осталися в мужиках».

Отже на чолі революції й держави Хмельницького опинилось козацтво з його старшиною, як активна й організована група. «Найближче до козацтва стояла українська *шляхта*: «скасовав шаблюю козацькою» права й привілеї великого феодалного землепосідання, польського культурою й католицького вірою, козацька революція не зачепила середнього землепосідання, руського й православного»¹). Далі йшло міщанство, що не на багато поширило свої права, одержавши можливість обирати з себе вїйта, затверджуваного гетьманом, тоді як раніше королі становили на вїйта переважно католиків, не міщан. Треба сказати, що «самі українські міста намагались тільки зберегти *status quo*; вони не робили ніякої проби розширення своїх прав по вдатнім висліді повстання Хмельницького... Українське міщанство і давніше ще не висказувало бажань розширити свою автономію»²).

Нічого не здобула від революції найнижча соціяльна верства тогочасного суспільства — селянство, хлопство. Як ми вже бачили, воно залишилось при своїх «звічних обов'язках». І хоч безпосереднім наслідком повстання і було вигнання з України феодалного панства, хоч і стала земля «сполною», але число учасників цієї «спільности» обмежувалось лише козацтвом, себ-то по суті революція звелася до заміни однієї форми земельної власности, феодалної, на другу — поміщицьку.

Це стремління козацьких верхів перетворитись у поміщиків, захопивши «порожні» землі польських уті-

¹) М. Покровский. «Рус. Ист.», т. II, стор. 232.

²) Д. Багалій. «Магдебургське право»... стор. 404.

качів, визначило й московську орієнтацію їх, хоч старшині й не дуже подобалися намагання московського уряду «Малую Россию к рукам прибрать». Адже «скільки московська держава була дворянською, а не боярською, то вона була ближче до козаків, ніж до польських панів; але скільки козацька революція, в початковому своєму періоді, була й селянською, то була вона однаково страшна і панській, і дворянській «державності»¹⁾), «войско запорожке» показало, що воно зразково може навести «порядки» та втихомирить «чернь».

Ми вже бачили, як старшина мріяла про дужу абсолютну монархію. Вона її й знайшла в особі царя Олексія. «Ми б бажали собі такого государя - самодержця на своїй землі, як ваша царська вельможность», писав йому гетьман Богдан Хмельницький²⁾).

Здобуття козацької автономії України знову приводить до загострення класових суперечностей в середині самого козацтва. І Москва, як колись і Польща, вміло грала на цих суперечностях, найближчим наслідком чого, як зазначає М. Н. Покровський, і було «повільне перетворення козацької держави в московську провінцію»³⁾).

Коли треба було обмежити політичну автономію козацької старшини, то царський уряд загравав з поспільством, пояснюючи, наприклад, що «Малоросійську колегію» встановлено «не для чего иного, токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого как несправедными судами, так и от старшины налогами утесняем не был» (з указу Петра 1-го)⁴⁾. В той же час сама старшина не почувала себе досить дужою, щоб справляти-

¹⁾ Покровский «Рус. Ист.», том. II, стор. 228.

²⁾ Ibid., стор. 229.

³⁾ Ibid., стор. 234.

⁴⁾ М. Грушевский. «Очерк истории украинского народа».

ся зо своєю «чернью», що постійно бунтувала, і сама мусила звертатися за допомогою до Москви чи Петербургу, знову підрізуючи цим свою владу. В звязку з повстаннями 1710 — 1720 років поміщики писали російському урядові, що «найрозсудливіші з старшин козацьких молять бога, що б хто-небудь узяв їх у тверді руки та не допускав грубу чернь до свавілля». Автор української економічної історії М. Слабченко додає до цього, що «інтервенція московського протектора глушила бунти й рятувала поміщиків»¹⁾.

Все більше відбираючи у старшини політичні права, російський уряд компенсував її в сфері економічних здобутків. «Желания к чинам, а особливо к жалованью» на думку цариці Катерини мусили перемогти «умоначертания прежних времен», себ-то автономізм старшини²⁾. Не треба одначе думати, що українська шляхта так легко здавала свої політичні позиції. Автономію своєї держави вона обстоювала як тільки могла. Перекидання від спілки з Москвою назад до Польщі (гетьман Виговський), союз шведський (Хмельницький, а пізніше Мазепа), і татарська дружба (гетьман Дорошенко), — все це суть до цього ілюстрації. Але найбільше бажала вона захоплювати землі й закріпощати не тільки посполитих селян, але й козаків, і це визначило її долю — заспокоїтись у лоні Російської Імперії, де тільки за її допомогою вона й могла закінчити цей процес витворення великої поземельної власности та закріплення селян.

Увесь цей процес відбувався, звичайно, коштом поту й крові селянства, воно расплачувалося і за політичне підтягання України під московський рівень, і

¹⁾ М. Слабченко. «Организация народного хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны», ч. I.

²⁾ М. Грушевский. «Очерк истории украинского народа».

за компенсацію шляхти «сельцями» та «душами» кріпаків. Відомий історик кріпацтва В. Семевский так малює картину загострення кріпацтва на Україні в XVIII віці:

«Тим часом, як тут (Московщина) мова мовилась за те, щоб коли не знищити, то принаймні обмежити кріпацьке право, на Україні, навпаки, відбувався протилежний процес: правно вільні селяне, мавши право переходу від одного до одного землевласника, поволі що раз більше підпадали закріпощенню. Ще в 30-их роках минулого (XVIII-го) віку українська старшина починає подавати гетьманові прохання про заборону переходів; московські урядовці укріпляють українців у вічне холопство: беруть на них акти, женять на своїх кріпачках»¹⁾. Українська шляхта в проханнях до Катерини не безпідставно посилається на те, що «в пунктах гетьмана Богдана Хмельницького і інших гетьманів такого вільного з місця на місце переходу ніде українським мужикам не дозволено». І тому «гетьман з усім малоросійським шляхетством» просить припинити такі нелади²⁾. З розвитком грошевого поміщицького господарства «українські поміщики більшу скруту мають на мужиків та їхню роботу, а ніж на землі», — так писав один з поміщицьких депутатів³⁾.

Що шляхта не дуже то церемонилася з «чернью», видно з такої посвідки історика: в історії старих родів України, говорить В. Семевский, «ми ясно бачимо, яку важливу роль відігравали насильство й брутальна сваволя в утворенню великого земельного посідання в цім краю»⁴⁾. Звичайно, російський уряд на ділі вельми ма-

¹⁾ В. Семевский. «Крестьянский вопрос в России», т. I., ст. 148.

²⁾ Ibid.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Ibid., стор. 149.

ло турбувався, щоб український народ «от старшини утесняем не был». В цьому його інтереси цілковито збігалися з інтересами старшини.

Через те для українського селянства заміна польського панування над Україною на російське не принесла нічого нового, крім поступового зростання над ним кріпацького гніту. Мужицька свідомість пізніше зафіксувала цю зміну влади в такій характерній для оцінки її пісні (подаємо тут уривки з неї):

«Наступила чорна хмара—настала ще й сива:
Була Польща, була Польща, та стала Росія...
Живуть люде, живуть люде, живуть слободою;
Іде мати на лан жати разом із дочкою;
Прийшли вони до ланочку: помагай нам, боже,
І святая неділенька, велика госпоже!
Сіли ж вони обідати,—гіркий наш обіде!
Оглянутьса назад себе, аж окном їде.
Приїхав він до ланочка, нагай роспускає:
«Ой, чом же вас, вражих людей, по-троє немає?»
Ой зачав же їх окном лаяти та бити:
Ой, чом же вам, вражим людям, снопів не носити?»...
А в нашого окнома шовкові онучі;
Плачуть, плачуть бідні люде, на панщину йдучи.
Пооблазили волам шиї, бідним людям руки»...

Навіть церква порожня від того, що людям «од неділі до неділі кажуть молотити».

Російський уряд мусив загострювати кріпацький гніт на Україні, з одного боку, — щоб вибити з голів шляхти політичний автономізм, а з другого боку, — треба було забезпечити й своїх поміщиків од утікання їхніх хлопів від ярма панщини до цієї колись вільнішої країни.

З часу переходу козацької старшини під «высокую руку» царя московського його політика зводилась до того, щоб, як писав англійський посол Шірлей, —

«урівняти становище українців зо становищем російських селян, що, як чутно, викликало велике незадоволення, так що вельми багато з тамтешніх мешканців брали діяльну участь у повстанні польських селян», себто в коліївщині 1768 року на Правобічній (польській) Україні¹).

Кріпацьке ярмо де далі глибше врізалось в шию селянства. Гетьман Розумовський «довірив урядування країною тій самій старшині, що прагнула до остаточного пригноблення народу і поспішала захоплювати села, що лишалися ще вільні; він став роздавати на Україні маєтки «у вічну спадкову власність»²).

В 1783 році вільний перехід посполитих селян від поміщика до поміщика зовсім заборонено. Рівнобіжно до цього ж часу закінчено й ліквідацію політичної автономії козацької старшини, завдавши їй останнього удара зруйнуванням Січи в 1775 році. Рівнобіжність цих двох процесів досить характерна.

Отже «козацька Україна Хмельницького за сто років устигла перетворитись у таку саму дворянську країну, якою була московська держава XVII віку»³). На нівельованому революцією ґрунті зростають нові латифундії, «можнійші» з козацтва й міщанства перетворюються в поміщицтво-шляхту, а «подлійші» з козацтва та хлопство попадають у ярмо кріпацької неволі. Закріпощення рядового козацтва відбивається й у народній поезії, — наприклад, в одній пісні запорожці на питання, де їхні жупани, списи та рушниці, відповідають:

«Ой наші жупани поносили пани,
Самі ми пропали...

¹) В. Семевский. «Крестьянский вопрос в России», т. I, ст. 153.

²) Ibid.

³) Покровский. «Рус. Ист.», т. II, ст. 245.

Ох і наші списи у пана в стрісі,
Самі ми у лісі...
Ой наші рушниці в пана у світлиці,
Самі ми в темниці»...

Звичайно націонал - романтичні уяви про нашу минувшину малюють собі справу так, що українська старшина (іноді до неї чепляють навіть псевдонім «інтелігенції») зрадила свій «нарід», національно асимілювавшись з Росією, лишився «темний нарід», що не міг творити історичного життя, і національне буття його завмерло на довгий час. Але от з ХІХ віку з'явилися письменники і почали писати «рідною» народів мовою. З цього починається «національне відродження» українського народу, що знов створив «свою» національну інтелігенцію.

З попереднього ми бачили, скільки наївні можуть бути такі уяви. Коли під «народом» розуміти хлопство, то українська шляхта не могла зраджувати його в силу тієї простої причини, що ніколи вона й не боронила його, а лише боролася за те, щоб найміцніше сісти на його шиї. Коли ж виходити з мови (культ мови має досить поважне місце в ідеології «українського промадянства»), то й тут такої «зради» не знаходимо, бо шляхта, як і все середньовічне освічене суспільство, в «офіційальному й літературному вжиткові говорила таким «язичієм», виплеканим церковно-слов'янщиною та схоластичною культурою, що нічого спільного не мало з мовою мас, — і перехід на офіційно-російську мову викликався лише потребами зручності, маючи на увазі «желание к чинам, а особливо к жалованию», хоч мова ця була не дуже ближчою до мови Тургенева, ніж рутенське язичіє до мови Шевченка.

Культурна асиміляція української шляхти з офіційним російським суспільством була неминучим на-

слідком економічної асиміляції її з російським дворянством та ліквідації її політичної автономії. Ця остання відбувалася не без опору і боротьби з боку козацької старшини й шляхти, і вислід цієї боротьби ніяк не дається пояснити бажаннями шляхти, а чи її «зрадою».

Де далі все більше втрачаючи свої політичні позиції і втративши всі рештки своєї колишньої «слави», шляхта не менше кохалася в своїй минувшині, не менш тужила за нею, як і перші епігони літературного відродження. І вся національно-козацька романтика цього відродження в великій мірі живилася з настроїв шляхти. Власне й початок літературного відродження був нічим іншим, як продовженням боротьби шляхти проти послідовно провадженого змагання російського уряду «Малую Россию к рукам прибрать», хоч і перейшла вона на інші позиції, бо до того підвів економічний процес.

Це визнає й проф. М. Грушевський. Він пише, що «не вважаючи на обрусіння вищих клас України, у них лишався певний краєвий патріотизм, туга за гетьманщиною, романтичні спогади про колишню славу козацтва. Легкість, що з нею втрачали вони своє національне обличчя, не виключала певної національної шаноби, а відчуження від народу не перешкоджало їм прихильно ставитись до особливостей, хоча б і зверхніх, українського побуту, до українського народнього письменства і його мови»¹⁾).

Економічний розвиток XIX століття неухильно йшов до того, що архаїчне поміщицьке господарство з рабською непродуктивною працею ставало гальмом економічному поступові. Народження капіталістичних від-

¹⁾ М. Грушевский. «Очерк истории украинского народа».

носин в середині поміщицько-кріпацького суспільства, зріст цін на хліб, вихід української пшениці на закордонні ринки, — все це вимагало переходу на нові форми визиску праці, вимагало заміни непродуктивної праці кріпака на працю вільного наймита. І от поступовіша частина поміщицтва, відчуваючи дух нового часу, раптом починає відкривати в цьому кріпакові-хлопові людську душу, розкопує й знаходить у ньому цілі скарби «народньої душі», «народньої поезії», «народнього розуму». От тоді то, як прибільшує це явище М. Грушевський, «народність» стає бойовим кличем культурного руху, предметом запального культу»¹⁾, себ-то в основі національно-літературного відродження лежав поміщицький лібералізм, прокладаючи шляхи для майбутньої національно-буржуазної демократії.

От тоді то поміщики «народолюбці» «потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків», як глузував із них справжній мужик Тарас Шевченко²⁾).

Та не будемо забігати наперед що до Шевченка.

Ясно буде тепер, що вся передшевченківська українська література лише відбивала це зрушення в українському поміщицтві. Таке твердження, звичайно, зовсім не відкидає її великої поступової ролі в розвитку суспільної думки, але її «демократичність» і «народність» повинно поставити на належне місце.

Адже ціла низка літературних попередників Шевченка й його сучасників, — то були вихідці з поміщиків, чи й просто поміщики. Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Гребінка, Гулак-Артемівський, Куліш — всі ці славні піонери нової літератури були лише літературними виразниками іделогії українофільського поміщицтва.

¹⁾ М. Грушевський. «Очерк истории украинского народа».

²⁾ Передмова Шевченка до другого видання «Кобзаря».

Більше того, будши людьми »реальними» що до політичних можливостей, вони своє українофільство і народолюбство обмежували лише сферою чистого етнографізму, лишаючись одночасно вірнопіданими царської Росії. «Як Бог милосерний посила нам і жизнь, і світ, і хліб насущний, так і цар наш милосерний», — таке політичне *credo* цієї «генерації» творців українського письменства й ідеології¹).

Такий літературний та ідеологічний ґрунт мав під собою Шевченко.

Але Шевченко виріс на зовсім іншому *соціальному* ґрунті. Його породило закріпощене селянство...

Ми вже бачили, як це селянство-хлопство в козацькій революції шукало визволення від польської панщини. Свій суспільний ідеал вбачало воно в вольностях козацьких, і не дивно, що маса посполитих прагнула перейти в козацький стан, себ-то в стан вільного хлібороба чи промисловця. Але козацтво — «люде лицарські» — зовсім не збиралося перевести до свого стану все поспільство, воно лише використовувало чернь і нею розплачувалось і за перемоги й за поразки. Не дарма ж в народніх піснях для Богдана Хмельницького немає іншого побажання крім того, щоб його перша куля не минула.

Хмельниччина не тільки не знищила панщину для селян, а навпаки, після неї, як уже пояснено, панщина повільно зростала і в ХІХ віці досягла найвищої точки гніту. Цілком природно, що за причину цього хлопство вважало старшину й шляхту — взагалі панів. Їхні насильничі способи загарбання земель та закріпощення посполитих в умовах московської політики, що іноді

¹) Квітка. «Листи до любезних земляків». Процитовано з статті В. Коряка «Шевченко в поколіннях».

загравала з хлопством і боролася за обмеження політичної автономії старшини, витворювали у селян таку свідомість, що цар ніби то за мужиків та пани йому шкодять.

Характерно, що й повстання 1768-го року, підняте й кероване «гультьяйством запорозким», себ-то переважно козацькою голотою, йшло під гаслом мітичної «золотої грамоти» цариці Катерини. Але навіть і це «гультьяйство» відрізняло себе від хлопства й намагалося лише повторити козащину з гетьманами та полковниками, з «князями» уманськими та смілянськими (таких титулів набрали собі Гонта й Залізняк).

З часом кріпацька неволя зростала де далі все більше. І що більше козацькі часи відходили в минувшину, то привабливішими ставали вони в уявах селянства. Адже як не як, а в Хмельниччині брало активну участь і селянство. Воно там хоча б через те, що козацька влада не мала стільки сили, щоб упоратись одразу з хлопством, все ж якимось боронило свої права. Безупинне погіршення його становища цілком природньо навертало його погляди на козацьку минувшину. Коли шляхта могла ідеалізувати козащину, як свою політичну владу, то селянство, терплячи соціально, оглядалося на неї, як на свій соціяльний ідеал. Це тим більше, що й низи козацькі потрапляли в ярмо кріпацтва і тим зв'язувалися з селянством, але ж вони найбільше відчували цей свій упад до хлопства.

Таким чином і в селянстві склалися сприятливі умови для козацької романтики. Багата народня поезія, виспівуючи боротьбу козацтва проти панства за волю, проти турецької неволі, оплакуючи лиху козацьку долю, як найкраще відбиває ці настрої. Правда, ця поезія переважно має класово-козацьку вдачу, але в силу упаду досить широких низів козацтва до кріпацького

стану вона таким чином поширює свою соціальну базу на все поспільство. Тяжке й безпорадне становище кріпаків і повна безнадійність що до його поліпшення лишали їм на «втіху» тільки сумування над спогадами про минувшину.

В одній пісні, наприклад, співається про козацьку славу, про те, що

«Вона тепер в темному лузі,
Лежить на широкому возі,—
Мочулами звязана, звита,
Бичовою обвита,
Та й рублем прибита», —

тут народня свідомість з жалем констатує підупад колись вільного лицарства й козацького вояцтва до стану хліборобської мужицької верстви з рублем прибитою на возі козацькою славою, або з долею козацькою, затоптаною сірими волами. Ця сама пісня закінчується таким порівнянням минулого з сучасним:

«Батькам було добре
На Україні жити,
А синам досталось,
Панщину робити»¹⁾).

Численні кобзарі ходять по селах і виспівують цю минувшину в ідеалізованій формі, де козацтво виступає як оборонець народніх прав і волі, як местник панству за народню кривду.

З такого закріпощеного селянства, з такими мріями й спогадами, з поглядом, обернутим назад у минувшину, — з цього селянства й вийшов Шевченко. Все це не могло не відбитись відповідно й на його першому періоді поетичної творчості, тим більше, що літературний ґрунт до цього, як уже зазначено, був підготовлений.

¹⁾ М. Драгоманов. «Нові українські пісні про громадські справи».

III.

СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ ТАРАСА.

Мало сказати, що Тарас Шевченко походженням був з кріпацької мужицької родини. Цим його соціальне походження не вичерпується. Адже ж і різні бурмістри, панські прикажчики, осавули, ланові, старости теж були кріпаки, але вони ж з наказу панського дерли шкури з свого брата-кріпака. Річ у тім, що й кріпацьке село не було однорodne. Ми там бачимо і досить заможні верхи селянські, що для них і панщина не така тяжка, як для тих убогих, бо й відносини до пана можуть вони збудувати на грошевих розрахунках чиншу або й викупу на волю з різними орендами до того ж. До таких кріпацьких верхів, між іншим, належав Тарасів родич Вартоломей Шевченко, що кінець кінцем викупився на волю та став панським управителем. Але не з них вийшов Тарас, і ми не бачимо в нього особливої прихильності до Вартоломея.

Тарасова батьківщина — то найглибші кріпацькі низи, безпросвітні злидні й тяжка праця. Убога мужицька родина з п'ятьма дітьми, смерть матері, коли Тарасові минав дев'ятий рік, одружіння батька з удовою з трьома дітьми, лиха мачуха, смерть батька, — такі

факти найніжнішого дитинства Тарасового. А далі йде поневіряння по наймах: «наука» то в одного то в другого дядка з тяжкою працею на п'яниць, зо стусанами; потім Тарас пасе громадських ягнят, а ще пізніше віддають його на службу до попа, для кого він, звичайно, є «ледащо»; увесь цей час хлопець самотужки шукає, хто б навчив його малярства. І нарешті 16-тилітній Тарас — хатній казачок у пана Енгельгардта, де його, застаючи за малюванням у ночі, січуть різками; потім він слуга у маляра Ширяєва. Такі соціальні факти формують психіку майбутнього поета, і такі факти не забуваються . . .

Швидко пролетіли роки волі. Академія мистецтва. Шевченко — художник, маляр і поет. Розгорнулися крила — і знову неволя, каторга миколаївської салдатчини, що десять років шарпає й нівечить поета без надії на краще майбутнє.

Сирота, наймит і невольник — такий Шевченко в житті; не дивно отже, що таким відбивається він і в своїй поезії. Як приймає він свою соціальну обстанову? Та так, як тільки й може приймати її сирота, наймит і невольник: крізь сльози, тяжку працю, злидні й неволю. Він так її «оспіває»:

«Як би ви знали, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій не творили,
Та марне Бога б не хвалили
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм:
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло,
Що б у тій хаті не жило?»

А хату раєм називають.
Не називаю її раєм
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом, край села:
Мене там мати повила
І повиваючи співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину; в тім гаю
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло.... Там неволя;
Робота тяжкая, — ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую, — у могилу
Нужда та праця положила;
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині... а ми
Розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я до школи
Носити воду школярам,
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили,
А сестри... Сестри? Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости, чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете.
Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села»¹⁾.

Так може писати лише поет, що сам є дитиною отого кріпацько-наймитського пекла. І коли порівняти з ним другого мужицького поета — Кольцова, то в цього ми бачимо одні лише елегії. «Весело я лажу борону и соху», «Крестьянская пирушка», «Урожай», — поет-

¹⁾ Підкреслення мої. А. Р.

прасол, сам не зазнавши злиднів, наймів та тяжкої праці, і в селянському житті бачить саму лише поезію праці й добробуту, а на злидні дивиться очима заможного селянина, що вважає їх за наслідок ледарства, напр., «Что ты спишь, мужичок?».

В наведеному вірші Шевченко — справжній мужик і злидар — дає відсіч тим панам і паничам, які на світанку лібералізму, відкривши людину в кріпакові, полізли обійматися з ним, правда, так обережненько, щоб не замазатись об нього, та елегії творити з приводу раю тихого в хатині та нищечком шкуру дерти

«З братів незрячих, гречкосіїв...»

Не багато Шевченків могло вирватися з того кріпацького пекла та дорватися до ширших просторів культури. Одного лише Тараса знаємо ми з них. Холодом віє од його малюнку свого дитинства і свого соціально-економічного оточення. Не менш жахливий і шлях його до тої культури:

«Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя дяка,
Гарненько вкраду п'ятака
(Бо я було трохи не голе, —
Таке убоге), та й куплю
Паперу аркуш, і зроблю
Меленьку книжечку; хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочки обведу,
Та й списую «Сковороду»,
Або «Три царіє со дари»;
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспіваю, було, та плачу...»

І довелось знов мені
На старість з віршами ховатись
Мережать книжечки, співати

І плакати у бур'яні,—
І тяжко плакати»...¹⁾

Перед нами не тільки невільницьке походження Шевченка, але й невільницька доля поета соціальних низів, що закинуто його в пустелю за Каспійське море «під найпильніший догляд, з заборорою писати й малювати і щоб від його в ніякому виді не могли виходити баламутні і пашквільні твори»²⁾).

«Трибунал під проводом самого сатани не міг би виректи такого холодного нелюдського присуду. А бездушні виконавці присуду виконали його з огидливою ретельністю». — Таким записом у своєму щоденникові 19 червня 1857 року характеризує Шевченко розпорядчиків його долі. Не дивно, що й уся автобіографічна поезія Шевченка тільки й могла бути поезією невільника. Про себе Шевченко тільки й міг сказати, що

«В неволі виріс між чужими,
І не оплаканий своїми
В неволі плачучи умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі».

Отже шлях од кріпацької неволі, з убогих низів мужицьких, до неволі політичної — заслання з салдатчиною — шлях досить природній у царсько-дворянському суспільстві. Але цей шлях соціально формував усю Шевченкову поетичну творчість.

Раніше говорено вже про те, як недавня історична минувшина з часом відбивалася в свідомості основних

¹⁾ А. О. Козачковському.

²⁾ З формулярного списку Шевченка. Кониський. «Т. Шевченко-Грушівський. Хроника його життя».

клас тогочасного суспільства — поміщиків і селянства. Звідки ж Шевченко черпав соціально-історичний зміст для своєї поезії? На це дає відповідь його походження від того убогого закріпощеного селянства, що його журбу й лихо переливав він у свою поезію. Свої твори Шевченко охрестив загальною назвою «Кобзарь». Це зовсім не випадково. І не тільки назвою, але й змістом поезія Кобзаря виросла на ґрунті поезії безчисленних безіменних кобзарів, себ-то на ґрунті народньої поезії, переказів, мрій та дум селянських. І з цього погляду правду писав про Шевченка Костомаров, що «це був сам народ, продовжуючи свою поетичну творчість... Народ неначе вибрав його співати замість себе», — під народом розумілося, звичайно, селянство.

Сам Шевченко в поетичній формі розкриває, як мало не з молоком матери всмоктував він у себе все те, що відбивалося й формувалося в головах його соціальної рідні та оточення...

«Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колісь блукав
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, — малими ногами
Ходив я та плакав та людей шукав,
Щоб добру навчили.

...Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер
Бувало, в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колісь бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі, сіяли,

А слово за словом сміялось, лилось...
... Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам теперь розказав»¹⁾).

Свідомість столітнього діда-кріпака, а краще сказати класова свідомість закріпощеного й убогого селянства, його історичні уяви так само розкриваються в свідомості й історичних уявах Шевченка, як пісні, думи, перекази, загалом народня поезія розкривається в поезії Шевченковій. Як соціяльне походження має Шевченко в пригнобленому панщиною селянстві, так і поетична батьківщина його лежить переважно в народній поезії.

Про мужиків писав не один лише Шевченко. В його часи і українська література, і російська уже відкрили мужика. В останній тоді були вже й Тургенєв, і Некрасов. Але правдиво виявляти й відбивати психіку певної класи може тільки член тієї самої класи, бо він свою класу бачить з середини, а не спостерігає з-окола. А представник гнобительської класи, хоч який буде він «народолюбець», але неминуче в пригніченій класі добачає він щось нижче від себе, — або ж дике, або смішне. Шевченко висміяв тих панів, що «розшукали» своїх мужиків і побіжно вияснив, як їх на його думку треба шукати:

«Прочитали собі по складам Енеїду, — писав він, — та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже вони розшукали своїх мужиків. Е ні, братики! Прочитайте ви думи, пісні; послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи; або в дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі, або у польського магнатства, кайдани волочать;

¹⁾ «Гайдамаки».

то тоді й скажете, що Енеїда добра, а все таки сміховина на московський шталт»¹⁾).

Оце «шапок не скидаючи» надзвичайно влучно виявляє літературних сучасників Шевченкових, піонерів національно - літературного відродження, що своїми панськими словами говорили про мужика, а цього мужика вони знали лише, як він стоїть перед ними з шапкою в руках. Шевченко вказує на народню поезію, як на джерело до мужикознавства. Він правдиво оцінив Котляревського «Енеїду», як сміховину.

Дворянським письменникам властиво виводити мужика, як якогось трохи смішного, трохи дурника. Це явище загально-класове. Колись у французьких «народніх» сценках неодмінно фігурував славнозвісний Жак-простак, а англійські водевілі в ролі дурня обов'язково виводять ірландського мужика. У Гоголя ми знаємо смішні й нікчемні фігурки дяді Мітяя й дяді Міняя, — такими уявляються вони йому з панської кібітки. А його ж Петрушка? Такими виступають мужики і в Енеїді, і в п'єсці «Москаль-Чарівник» Котляревського. Природня річ, що в мужика Шевченка немає «сміхотворного» підходу до мужиків. Тому для нього й Енеїда хоч і добра, а все таки сміховина.

Правда, процес відкриття мужика пішов далі від сміховини. Про мужика заговорили й поважно. А Некрасов так навіть бачив (1853 р.) багато поміщиків,

«Которые глядят прилично на предметы
И вряд ли мужиков трактуют, как свиней...
Я также наблюдал — во окно моей кареты —
И быт крестьянина: он нищеты далек».

Такого бачив мужика поет-поміщик, що прихильно писав про мужиків. Не дивно, що Шевченко вважав

¹⁾ Передмова Шевченка до «Кобзаря».

Некрасова за партача, хоч може й несправедливо що до поезії; але соціально він мав рацію. Бо пан, пишучи про мужика, тільки й міг спартачити його.

Так класова приналежність поета накладає тавро на його творчість.

Передшевченківська українська література мала одне основне завдання: вона виводила в люде свою «народність». А без мужика яка ж могла бути народність, коли він один тільки й зберіг у чистоті цю народність? Через те література ця виглядала демократичнішою за свою соціальну суть. Вона за об'єкта мала мужика, але сама не була мужицькою. Їй доводилось змагатися за право української «мертвої» мови в літературі, за право на існування української літератури. Правда, ці змагання виявлялися нею досить мляво. Кожен з українських письменників працював у російській літературі і іноді звертався до етнографічних занять українською мовою. Навіть Квітка, хоч і довго кріпився проти спокус перейти до «єдиної великої» літератури, кінець кінцем не втерпів. А ми знаємо, яка яскраво дворянська була ця література того часу.

Шевченко в боротьбу за мову вніс свою мужицьку пристрасть. Для нього перейти до російської літератури — це не було лише зміною мови — «мертвої» на «живу». Його перехід до тодішньої російської літератури був би зрадою своїй класі — мужицтву. Мова для нього є те, що в'яже його зо своїм народом — зо своєю класою; вона завжди звязана у нього з соціальним змістом. І на подібні пропозиції кинути свою «мертву» мову Шевченко дає таку відповідь, що має значіння його соціально-літературного самовизначення:

...«Дурень! дурень!
Били, а не вчили:

Од козацтва, од гетьманства, —
Високі могили,
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають!
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про «Матрьошу»,
Про «Парашу, радість нашу»,
«Султан, паркет, шпори», —
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках»...
— Правда мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки, шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите»¹⁾).

Тут ми бачимо, як поетова свідомість «од козацтва, од гетьманства» приходять до «громади у сіряках». Це є копія тієї селянської ідеології, що в історичному процесі закріпощення селянства й козацтва приходять до ідеалізації козацької минувшини. Але головне тут, що Шевченко, хоч нижче й заявляє —

«Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова»,

проте, слово це йому потрібне для виявлення відповідного йому змісту. Поет вирішує соціальну проблему своєї поетичної творчості: з одного боку, поезія дво-

¹⁾ «Гайдамаки».

рянських салонів — «султан, паркет, шпори», — а з другого — «громада у сіряках» з її «мертвим словом». Поет - мужик і кріпак відштовхує від себе «теплого кожуха» і лишається у «сірякові». У цьому власне все суспільно - історичне значіння генія Шевченка. Він виніс свого генія з пригнобленої селянської маси і тільки в нерозривному звязкові з цією масою він міг досягти недосяжної височени. Можна з певністю сказати, що порви Шевченко свій соціяльний звязок з кріпацькою масою, і од його генія нічого б не лишилося, крім звичайного писаки, або відомого лише вузькому колу художника - маляра.

Вищецітовані рядки з «Гайдамаків» Шевченко написав у 1841 році, отже власне майже на початкові своєї поетичної творчості, тому й мають вони характер соціяльного самовизначення поета й визначають напрям його творчості. Той самий напрям Шевченко підкреслює в 1847 році, себ-то в часи найвищого розквіту свого таланту, коли в передмові до другого видання «Кобзаря» він писав: «Сковорода дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув в колисці од матері, а Артемовський хоч і чув, так забув, бо в пани постригся. Горе нам: безуміє нас обуяло з тим мерзостним і богопротивним панством». Тут цілком виразне гостро негативне відношення до панства і разом з тим мова, як зброя народня, себ-то все того ж закріпощеного селянства, бо не потрібна вона стає тому, хто «в пани постригся». Через те й боротьба Шевченкова за мову, в протилежність етнографічним забавкам та грі в «народність» його земляків-сучасників з поміщиків, мала соціяльний характер, як піднесення до поезії тих низів мужицьких, що з них і сам Шевченко вийшов. Не дивно, що його літературні сучасники одвертали носа од цієї поезії, що

дьогтем тхне, як сказав Гоголь, — «дьогтю занадто; навіть більше, ніж поезії».

Шевченкова поезія для дворянської літератури — це вже було занадто. Самі панські письменники були не від того, щоб і про мужичка написати пару сентиментальних слів, повболівати трохи сприводу його тяжкої долі, але поезія мужика, що для пана не має ні одного доброго слова, це вже для них не поезія, а дьоготь, і мужицький поет — то вже просто дурень, коли він поет.

«Зовуть мене ентузіястом, — писав Шевченко в 1843 році, — сиріч дурнем. Бог їм звинить; нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба».

Все це свідчить про ту боротьбу, що довелося витримати Шевченкові, щоб не згубити свого кріпацького обличчя; все це свідчить за ті намагання одірвати Шевченка од його «громади у сіряках» та прилучити до «пануючої літератури», що ними виявлялася класова боротьба поміщицького суспільства проти всіляких виявів активності, в тому числі й поезії та мови, з боку пригноненої верстви кріпаків, — це була боротьба на ідеологічному полі за панування поміщиків.

Шевченко проніс свою мужицьку природу через усі спокуси верхів того освіченого суспільства, що серед нього доводилося йому вештатись. Його відповідь на пропозицію Вартоломея Шевченка одружитись із панночкою, а не з наймичкою, можна вважати за класичну: «Я по плоті і духу, — писав Тарас уже в 1859 році, — син і рідний брат нашого безталанного народу; то й як же себе поєднать з собачою панською кров'ю».

Те, що Шевченко і в поетичній творчості і в житті не поєднав себе з «панською кров'ю», те, що він залишився з рідною йому найпригнобленішою, найзлиден-

вищою трудівничою верствою тогочасного суспільства, ріднить його з пригніченими трудовими класами взагалі.

Це не значить, що Шевченко не мав на собі соціально чужих впливів, але і в них він зберігав погляди своєї верстви селян-кріпаків; завжди і всюди соціальне походження Тараса зумовлювало його поетичну й суспільну чинність.

IV.

НАЦІОНАЛЬНО - КОЗАЦЬКА РОМАНТИКА МИНУВШИНИ.

Із селянства, придушеного панщиною й поневоленого, що становище його де далі з розвитком кріпацтва ставало все гіршим, із його уяв та спогадів про козащину, як про його соціяльну волю, із пісень, дум та переказів, заповнених відгуками попередньої історичної доби козацької революції, — виніс Шевченко свою ідеалізацію історичної минувшини України та свою національно - козацьку романтику.

Раніше вже говорилося, що такої романтики не позбавлена була й українська шляхта. Багато поміщицьких родів своє походження вели од ріжних бунчужних, полковників та осавулів козацької доби, а то й просто від гетьманських родин. Це поміщицтво не могло не зітхати за колишньою своєю повновладою та політичною славою. Правда, відношення панства до своєї минувшини не могло бути виразним і активним. Українське панство не могло на цій основі збудувати свого українського патріотизму, бо економічні позиції свої воно здобувало та зміцняло як раз за кошт ліквідації своєї політичної автономії, і найвищого ступеня

свого добробуту досягло як раз у сучасному та завдяки своїй вірнопідданості царській Росії. Через те й патріотизм його подвоювався між минулою Україною, коли ця шляхта політично панувала над країною, і сучасною Росією, що дала їй цілком реальні вартості — маєтки й багатства та панування над своїми кріпаками. І український патріотизм — то була забава, а російський — річ цілком практична.

Це відповідно відбивалось і в літературі. І Квітка й Гребінка, і Куліш і Костомаров, і навіть Гоголь віддавали данину історичній романтиці. Але коли ставилося питання життєве, то тут виходило, що «любов моя до України, — як сказав Куліш на допиті, — ніяк не зменшує в мені вдячної любови до спільної нашої батьківщини Росії»¹).

У селянства об'єктивно не могло бути підстав до такої «вдячної любови» до царської Росії, бо в ній воно лише втрачало, нічого не здобуваючи. Правда, в його свідомості досить живучі були надії на царя, що може він таки захистить селян від панів. Але царська влада, особливо цариця Катерина, дала не мало прикладів, щоб вивірити такі надії. І коли б селянство могло піднятися до урозуміння цілого ладу, що стояв на його спині, то для царелюбства не могло б лишитися місця. Шевченко — кріпак, що піднявся до культурного рівня сучасного йому «освіченого» суспільства, ідеологічно лишаючись кріпаком, неминуче мусив прийти до такого урозуміння.

І його історична романтика насамперед приводила його до розриву з царсько-російським патріотизмом. Ідеалізуючи козацьке минуле, він виступає з пристрас-

¹) Матеріяли до історії Кирило-Методіївського Братства. Вид. Укр. Наук. Т-ва.

ною любов'ю до України, до України сплюндрованої, поневоленої, до України кріпацької. В сучасності Шевченко не бачив нічого, на чому б могла відпочити його душа, а тому він повертає погляди в минувшину і заповнює ним майже всю початкову добу своєї творчості. З сумом він згадує:

«Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати!
Панували, добували
І славу і волю, —
Минулося: осталися
Могили по полю».

Для поета панування запорожців зв'язується з славою і волею, але минулася ця воля, і тому то

«Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! Може сердце
Хоч трохи спочине» —

з сумом закінчує він. Тільки й лишається, що журбу свою хоч трохи розігнати ідеалізованими згадками про колишню «волю».

Сама ця історична романтика в Шевченковій поезії не стоїть на однім місці, а змінюється відповідно до змін в уявах Шевченка про минуле України. В перших своїх творах цього роду — «Іван Підкова», «До Основ'яненка», «Тарасова ніч», він стоїть на ґрунті цілковитої ідеалізації всієї козаччини й гетьманщини, в чому він ішов лише слідом за уявами про козацько-гетьманську Україну своїх поміщицьких сучасників, вносячи лише в цю ідеалізацію свою мужицько-гайдамацьку пристрасть. Протиставляючи сучасний йому стан

України уявам про минувшину і не маючи спочатку ніяких надій на повернення цієї минувшини, він все ж шукає, чим би вдарити ворога, що сміється:

«Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани, —
Обідрана сиротою
По-над Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сміється.
Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине, —
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...»

Отже не все ще загинуло від тієї славної минувшини в уяві поета, — лишається *слава*, «*наша дума, наша пісня*», а раз так, то лишається ще й зброя, щоб ту славу козачу онукам розказати та вкласти її їм у руки. Активність поезії загалом властива Шевченкові і тим відбиває в ньому не просто селянина, але селянина найубогішого, наймита, що в собі власне й носить оту соціальну активність, якої не має заможний селянин.

Але ж тільки цією активністю й одріжняється ця ідеалізація минувшини від уяв про неї романтиків із українського дворянства. А принципіально вона ще не одріжняється від згадок поміщиків про бунчуки, жупани, про своїх предків у різних політичних ролях. Немає й надії на повернення минувшини, що від неї тільки й

лишилося, що тієї слави. Тут іще поміщики можуть разом із Шевченком згадувати:

«Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться;
Було колись — панували,
Та більше не будем...
Тії слави козацької
По-вік не забудем!»

От за такі поезії, як згадував Куліш, власне й любили Шевченка освічені поміщики, бо й вони з жалем могли питати:

«Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки гетьмани?»

Ще в «Гайдамаках», написаних у 1841 році, герой поеми Ярема думає ідеалізованими думками Шевченка про козачину, гетьманщину і мріє його мріями:

«Козак оживе,
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха!» А в степах України —
Дай-то Боже милий — блисне булава!»

Але далі від цього починаються розходження. Для поміщиків козацтво — то була старшина, «бунчуки, гетьмани». Шевченко ж свою історичну романтику черпав з уст столітнього діда кріпака, з пісень, дум, переказів, загалом з історичного світогляду закріпощеного селянства.

Вищецітовані «До Основ'яненка» і «Тарасову ніч», «Гайдамаки», Шевченко написав у 1839 — 1841 роках. А вже в 1843 році він розвінчав Богдана Хмельницького. І це не дивно, що Шевченко почав розвінчувати ясно-вельможних панів гетьманів, починаючи з Хмельниць-

кого, коли пригадаємо, що й народня свідомість завжди його кляла за віддання «черні» на ясир татарам, за зраду після козацької революції. І Шевченко цілком у дусі народньої пісні від імени України клене Богдана:

«Ой Богдане, Богданочку.
Як би була знала —
У колищі б придушила
Під серцем приспала!
Степи мої запродані
Жидові, німоті...» («Розрита могила»)

В 1847 році Шевченко знов обвинувачує Богдана Хмельницького —

«Отак то, Богдане!
Занапастив-еси вбогу
Сироту Вкраїну» («Суботів»),

а в 1859 році вже жорстоко глузує з цього «препрославленого козачого розумного батька» і в «багні свинячім» його купає.

Де-далі, то все більше Шевченко починає виступати проти сучасного йому панства і в той же час в його національно-козацьку романтику проходить критичне відношення і до історичного панства — старшини, гетьманів. В поезії «Н. В. Гоголю» він своїх земляків протиставляє ватажкові коліївщини Гонті і говорить:

«Не заревуть в Україні
Вольнії гармати!
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різниці
Москалеві... Себ-то, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові, отечеству...»

Кінець-кінцем, поет приходить до такого висновку:

«Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим
На-що здалась козацькая
Великая слава?» («Сон» 1847 р.)

«Окрадені люде» — то пригноблені селяне - кріпаки, а «панам лукавим» не потрібна «козацькая слава», бо вони ретельно служать престолові.

Плямуючи своїх земляків - панів, викриваючи й висміюючи їхній патріотизм до української минувшини, Шевченко разом з цим остаточно розвінчує й ватажків «тії слави козацької». Він радить цим «славних прадідів великих правнукам поганим»:

«Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте ані титла,
Ніже тії коми,
Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї діти? яких батьків?
Ким, за-що закуті?
Та й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани
Ясновельможні гетьмани!»

До такого швидкого розвінчання ідеалізованої спочатку гетьманщини привела Шевченка його мужицька свідомість, бо це ж вона йому вияснила

«І як степи запорозькі
Тоді поділили,

І панам на Україні
Люд закріпостили;
Як Кирило з старшинами
Пудром обсипались
І в цариці, мов собаки
Патинки лизали» («Невольник»).

Як реакція на це історичне й сучасне Шевченкові панство, що в сучасному дере шкуру з «братів незрячих, гречкосіїв», а в минувшині у цариці патинки лизало і загалом роспинало Україну «гірше ката», — вибухає Шевченкова пристрасна любов до України:

«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю».

На тлі панського патріотизму до престолу, панської історичної романтики, Шевченкова любов до України і його національно - козацька романтика має вже революційний характер, бо це є любов до *убогої, обідраної* України, що «сиротою по-над Дніпром плаче».

Шевченко дуже хутко покінчив з ідеалізацією гетьманщини в цілому. Відчуваючи класову ворожість «славних Брутів» — гетьманів і старшини — до свого «безталанного народу», до мужицтва, він у них вбачає й причину сучасного йому лиха України. «Був я торік на Україні, — писав він у 1844 році до Кухаренка, — був у Межигорського спаса, і на Хортиці, скрізь був і все плакав, *сплюндрували нашу Україну*»¹). За що ж така на неї кара?

«Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндрували,
За що, мамо, гинеш?» (1843 р.)

¹) Курсив мій. А. Р.

На початку своєї поетичної творчости Шевченко лише ставив такі питання. На вищому ступені її розвитку та наприкінці її Шевченко вже цілком певно відповідав:

«... За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих...» (1859 р.)

Зате до кінця днів Шевченкових непорушною в його національно - козацькій романтиці залишилася ідеалізація козацтва. Коли пригадати відсутність різкої соціальної відмежованости козацтва від інших верств, коли мати на увазі, що в уявах хлопства боротьба проти панщини за волю зв'язується з переходом у козаки і що козацтво було для нього соціальним ідеалом, коли до цього додати закріпощення значної частини козацьких мас, перехід їх у лави посполитих і в зв'язку з цим урівняння соціальної недолі, — то така ідеалізація Шевченком козацької волі буде цілком зрозумілою. В його свідомості тільки й відбивається уже пізніша — нещаслива козацька доля, що лежить закопана «у могилі заклятій». Він клене царя Петра, що

«Болота засипав
Благородними кістками!
Поставив столицю
На їх трупах катованих, —

і воля лежить рядом із козацьким «благородним трупом»:

«Оце воля спить.
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами козаками. Бачиш, як лежить!
Неначе сповита... Тут пана немає:
Усі ми однако на волі жили;
Усі ми однако за волю лягли» —

такими словами незмінно говорять козаки в Шевченко-

вій поезії. Близькість соціальної долі козацтва до селянської недолі в результаті ліквідації козащини, зруйнування Січи, закріпощення низів козацьких, не дають можливості Шевченкові розглядіти справжню історичну роль козацтва. І лишається туга за «козацькою волею», лишається бажання, як би то в розритій могилі,

«Як би то знайшли те, що там схоронили, —
Не плакали б діти, мати не журилась...»

Шевченко готов клясти навіть природу, коли перед його очима встає —

«А он старе Монастирище, —
Колись козацьке село.
Чи те воно тоді було?
Та все пішло царям на грище:
І Запоріжжя і село» —

але ж не природа, не Трахтемирівські гори в цьому винні —

«Ні, ні!
Не ви прокляті, а гетьмани,
Усобники, ляхи погані...»

Проте мужицька свідомість Шевченка, хоч і не виразно і не ясно, але все ж відбила те, що не завжди козацтво волю боронило, волю, як її уявляє селянство; що в історичній минувшині у нього не були одні інтереси з хлопством. Ця затемнена в мужицькій історичній пам'яті згадка про козацьку волю, що не завжди була хлопською волею, виявляється устами козака, якого Шевченко для цього витягає з могили («За байраком байрак»).

«Нає тут триста, як шкло,
Товариства лягло,
І земля не приймає.

Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти, —
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата;
Крови брата впились,
І отут полягли
У могилі заклятій...»¹⁾.

Тут крізь туман ідеалізації й історичної романтики, ніби виглянули контури справжньої суспільно-історичної ролі козацтва, що завжди втихомирювало хлопів, коли вони й собі хотіли тій «козацької волі». Отже та «воля» була й така, що козаки «по своїй по землі свою кров розлили і зарізали брата; крови брата впились», але ж тому їх «і земля не приймає», тому й могила їхня заклята. Таку покуту несе історичний козак перед своїми нащадками. А кінець-кінцем не він сам винен у тім, а гетьман, що «послав поганяти».

Шевченко не міг економічною відмінністю козацтва від хлопства пояснити таку протихлопську роботу козацтва в минулій історії України. Економічна природа козацтва з її відповідним до того впливом і на соціально-політичну роль його пройшла по-за свідомістю поета, хоч не можна сказати, щоб Шевченко зовсім не бачив її. Адже його романтичний козак досить таки виявляє свої хуторянські достатки, коли розповідає про боротьбу з навалою ляхів та річки крови й могили від неї «на нашій, синочку, (козацькій) землі».

«Я жив на хуторі», —

говорить цей козак, —

«Я стар був, немощен. Послав

¹⁾ Підкреслення у віршах мої. А. Р.

З табун я коней до обозу,
Гармату, гаківниць два вози,
Пшона, пшениці, що придбав;
Я всю мізерію оддав
Моїй Україні-небозі
І трьох синів своїх».

Отже ця «мізерія» досить порядна, щоб боронити її від навали польського феодалізму та щоб одріжнити козака з його інтересами як дрібного поміщика, вільного хуторянина займанщика, від убогого хлопа з його панщиною. Але в світлі національної романтики цей козак-хуторянин відбивався як борець за волю, за Україну. Такого козака могла витворити лише мужицька свідомість, що перед нею він все ж таки лишився на своєму романтичному п'єдесталі.

Правда, іноді ця свідомість у Шевченка дуже-дуже невиразно починає навіть звязувати колишнього козака з сучасним паном, —

«Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру христову,
Упивались і чужої,
І своєї крові...
А получчали? Ба, де то!
Ще гіршими стали!
Без ножа і авто-да-фе
Людей закували,
Та й мордують... Ой-ой, пани,
Пани християни!»

Але далі від такого підсвідомого добачання класової природи того ідеалізованого козацтва Шевченко не пішов і не склав собі яснішої думки про соціяльні сили минулої боротьби. Загалом що до козаччини, як він сам визнає, Шевченко нічого не знає, окрім того, що

«...Іноді старий козак
Верзеться грішному — усатий
З своєю волею, мені
На чорнім вороні-коні». (1849 р.)

Отже що до минулого, то Шевченко залишився загалом романтиком, хоч своїм соціяльним чуттям відкинув багатьох його героїв із панства та старшини. Але соціяльно-економічна боротьба в минулому уявляється йому в ідеологічному тумані боротьби за правду, волю, за Україну та за віру христову. Зв'язок класових суперечностей з національними й релігійними різницями сприяє такій національно-релігійній ідеології. Але в основі її і для Шевченка ясний соціяльний елемент. Паниляхи й жиди-рандарі — ці історичні класові вороги українського хлопства й козацтва — є й Шевченкові вороги. У «Гайдамаках» культ соціяльної боротьби козацтва й хлопства проти шляхти й «жидови», пофарбований, звичайно, національно-релігійною ідеологією, досягає високого ступеня опоетизованої романтики стихійного терору.

Зате у відношенню до своєї сучасности Шевченко був цілком реалістичний...

Національний культ козацької України не мав для невільника-кріпака Шевченка лише споглядального характеру, як це було для його земляків із панства, що поєднували національну романтику з вірнопідданістю «престолові», «отечеству». Шевченко висміює такий патріотизм. Можна думати, що його національна романтика на ґрунті його соціяльної природи і штовхнула Шевченка найгостріше стати проти всіх основ сучасного йому царсько-дворянського суспільства. Від ненависти до царя, «що роспинав нашу Україну», до цариці, що «доканала вдову сиротину» один лише крок до запального цареборства взагалі. У Шевченка ми не ба-

чимо й натяку на ті надії на далекого царя, що ніби то він проти близьких до мужика гнобителів-панів, — надії, що ними ще подекуди жило селянство. Чи не національно-козацька романтика допомогла так безслідно їх вивітрити?

До того ж у свій національний культ Шевченко вносив силу й активність, що виходила з революційної потенції його соціальної підвалини. Така ненависть до гнобителів царів і панів проходить через націоналістичні поезії Тарасові, а це перетворює їх у революційну проповідь. От, наприклад, рядки, що ніби шматками крові падають:

«Кобзарі нам розказали
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття,
Про лютиї кари,
Що ляхи нам завдавали,
Як нас роспинали.
Що ж діялось по Шведчині, —
То й ляхи б злякались,
Оніміли б з переляку
П'яні небораки.
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли...» («Іржавець».)

А з таким огнем у грудях поет-невільник і кріпак не міг лише сумувати за бунчуками та червоними жупанами, — його національна романтика щільно підходить до проповіді національної революції. Свою ролю що до цього він сам визначає, як ролю сіяча повстання:

«Заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала».

Але поет не може заснути разом з нею, бо

«... думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати» —

і тому він сіє свої сльози в надії, що

«Може зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Роспанахають погане,
Гниле серце, трудне
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крови...» («Чигирин»).

І як наслідок у нього виривається крик активного оптимізму —

«Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!» («Суботів», 1845 р.)

Кріпак у цьому виявляється вповні. Він не уявляє собі України без її соціального, — невільницького ґрунту. Для нього — «встане Україна» означає волю й правду для невільничих дітей — дітей убогого кріпацького люду. Цим Шевченків націоналізм має в собі цілком певну соціальну основу, що переростає й рямки його націоналізму у другій половині поетичної творчості нашого Кобзаря-кріпака.

V.

СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО ПАНСТВА.

Шевченко не безпосередньо з кріпака-наймита зробився поетом. Перше ніж стати геніяльним кобзарем, Тарас мусив пройти певний життєвий шлях. А цей його шлях ішов через Академію Мистецтва, через прилучення до тогочасної культури, через товариство таких людей, як Брюлов, Жуковський. Взагалі культурний розвиток кріпака Шевченка, його визволення з кріпацтва за допомогою культурних вершків тодішнього суспільства, художня й загальна освіта, — все це ввело Шевченка в певне суспільне оточення, в коло сучасної йому «інтелігенції».

А так звана інтелігенція завжди в основному є відсвітом — через дзеркало культури й освіти — офіційного суспільства, вона виявляє лише його обкультурнене соціальне обличчя. В буржуазному суспільстві інтелігенція становить службовий кадр, що обслуговує капіталізм в усіх ділянках урядування, науки, техніки, мистецтва — взагалі культури. Ще з більшою силою це стосується й до сучасного Шевченкові суспільства. Там ця інтелігенція була точнісінько копією поміщицько-дворянського суспільства. В соціально-економічних

умовах кріпацтва власне тільки поміщики й мали приступ до науки, освіти, культури. Народні маси засуджені були на рабство й цілковиту темряву. Лише одиночки могли з них виходити в лави «освічених людей». Серед тодішнього «культурного суспільства» навіть «разночинець», цей виразник буржуазних тенденцій в кріпацько-поміщицькому суспільстві, ще невідогравав помітної ролі.

Отже скуштувавши тої культури й освіти, проторуючи шлях для своєї музи, молодий поет Шевченко неминуче мусив опинитися в оточенню освіченого панства, сиріч інтелігенції. До речі тут треба зазначити, що в добу підупаду якогось суспільства його культурні, інтелігентські шари виявляють де-яку тенденцію бути поступовішими за свій соціально-політичний режим. Це навіть приводить до того, що кращі елементи з них переходять на бік пригніченої класи, що бореться проти старого ладу за своє визволення й панування. Для часів Шевченка досить було такої «поступовости», «гуманізму» передових елементів дворянсько-поміщицького суспільства, щоб уможливити його зв'язок із ним і вплив на поета-кріпака з боку цього оточення.

Перші свої поетичні виступи Шевченко почав на ґрунті історичної романтики, а то й просто романтизму («Причинна», «Утоплена», то-що), ідучи за духом сучасної йому літератури. Його історичний романтизм, його червоні жупани, бунчуки, гетьмани, ідеалізація козацької минувшини не могли не імпонувати землякам з українського панства.

«Є тут один земляк Шевченко; що то за завзятий писати вірші! Як що напише, так тільки цмокни і вдарь руками об поли», так писав у 1838 році, себ-то на самісінькому початковій поетичній творчості Шевченка, поет український Гребінка до письменника українського Квітки-Основ'яненка. Цими словами виявляється

ще старша «генерація» українського панства, що на українське літературне відродження дивилася, як на забавку, що тільки й могла «цмокати» з приводу завзятих писань Шевченка. Цмокаючи, приймала вона в свої обійми молодого поета.

Далеко поважніше приймала Шевченка молодша «генерація», його найближчі сучасники. Перебуваючи на Україні в 1845—1847 р. р., в зеніті своєї слави, Шевченко був найпочеснішим гостем серед українських панів-поміщиків та освічених земляків. Шевченків біограф Кониський розповідає, як Куліш, приїхавши в цей час до Київа, бачив, що «Шевченко зробивсь не таким, яким він його покинув, їдучи з України до Петербургу. Це вже був не кобзар, а національний пророк» — свідчить Кониський, — «київська інтелігенція обгортала українського барда глибоким почитанням». По виразу Куліша, кияне «взирали на Шевченка, як на якийсь світильник небесний»¹).

Ця «інтелігенція» вже не тільки цмокає. Вона вже ідеологічно відбиває ту епоху й те панство, що для них, — за посвідкою М. Грушевського, — «народність» стає бойовим кличем культурного руху, предметом запального культу». Серед передових елементів українських поміщиків намічались уже буржазно-ліберальні тенденції, вони вже поговорювали про звільнення кріпаків, бо кріпацьке господарство ставало явно невігідним економічно, вони вже мріяли про де-які політичні свободи, що зробили б їх представниками народу та його добродійниками. І тут вони мають живого світильника цієї «народности», виразника «народньої» душі — кріпака поета. То як же не шанувати його?! Правда, багатьом з освічених панів-поміщиків довелося пізніше одхрещу-

¹) О. Кониський. «Шевченко під час вищого розквіту його кебети» 1845—1847.

ватись од Шевченка, проклинати його, знаходити в ньому тільки «пьяную музу, поддержанную худшими, а не лучшими умами своей родины»¹⁾), як це трапилося з Кулішем. Але то вже було реакційне похмілля на «увлечения молодости» — реакція на Шевченкову революційну музу. Та зараз побачимо, що й ці народолюбні захоплення освічених панів були надзвичайно скромні, такі скромні, що зовсім не могли сприяти розвиткові Шевченка в бік революційности, а швидче були гальмом до цього розвитку.

Яку соціяльну програму будували собі вчені приятелі Шевченкові, видно з таких заяв Куліша: «Костомаров, — писав він у спогадах про нього, — допомагав мені мати величезну надію, що наші освічені поміщики, що так одностайно полюбили національного поета (Шевченка) зроблять перший крок до звільнення земляків від кріпацької залежности»²⁾). А як вони мислили це звільнення від кріпацтва, видно з слів того ж таки Куліша про те, що вони з Костомаровим будували «систему звільнення селян шляхом утворення вільних від міністерського впливу шкіл» по поміщицьких маєтках, «з певною метою — примиритися через цю послугу з покривдженими в часи Катерини меншими братами»³⁾). Отже всі ці побудовання не виходять за межі бажань освічених поміщиків-українофілів. І тому не дивно, що коли вони читали ненадруковані революційні твори Шевченкові, то або ж у них піднімалося до гори волосся, як це було з Квіткою, або ж їх охоплював жах, як признається Костомаров. «Я побачив, — пише він, — що муза Шевченкова роздирала завісу народнього

¹⁾ Цітовано у Драгоманова. «Шевченко, українофіли й соціалізм», стор. 2.

²⁾ Семевский. «Крестьянск. вопр. в России», т. II.

³⁾ Семевский. «Кирилло-Мефодиевское Общество 1846-47 г.», стор. 18.

життя. І страшно й солодко, і боляче й приємно було заглянути туди!!! Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклев, уже де-кілька віків замкнутий багатьома замками, запечатаний багатьома печатями»¹⁾).

Таке ідеологічне обличчя Шевченкових учених приятелів та їхнє відношення до його музи приводить Драгоманова до висновку, що «не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх». Але цього мало. Слова Костомарова свідчать за те, що народне життя, показане Шевченком, соціально зовсім є чуже вченим представникам панства; їм хоч і «солодко» заглянути в нього, але й «страшно». Уже в цьому наочно виявляється класовий бар'єр між Шевченком і його «культурним» оточенням. Сприводу легенди про революційність цих учених приятелів Шевченкових — київських слов'янофілів — ще доведеться говорити в окремому розділі про кирило-методіївських братчиків. Тут для нас важно лише підкреслити пансько-поміщицький характер того товариства, що оточувало поета, щоб яснішими потім стали й його взаємовідносини з ним.

Загалом перебування Шевченка серед українського панства мало в собі дві сторони. З одного боку ця доба в життю Шевченка найбільше переповнена сентименталізмом, національною романтикою, коханням у піснях і патріотизмом, виявлюваним теж піснями. А з другого боку в ній він визначив своє гостро критичне відношення до цього панства. Тут треба додати, що окрім київських учених слав'янофілів та українофілів, Шевченко водися ще й з іншими — теж українофілами — лівобережними панами, що складали «товариство мочемордія» і проводили час у піяцтві. Правда, що до їхніх думок та поглядів, то вони лишили далеко позаду

¹⁾ Семевский. «Кирилло-Мефодиевское Общество», стор. 11—12.

київських слов'янофілів. На їхніх бенкетах Шевченко міг почути не тільки тости за французьку революцію, але й за українську республіку, і можна думати, що він чимало наслухався серед них «вільнодумности», але серед цієї п'яної компанії й життя Шевченка, за виразом Драгоманова, «виглядає доволі безцільним полупанським байдикуванням»¹).

В такому товаристві (до речі тут треба обмовитись, що це було ще найкраще в тодішньому суспільстві) мужицький поет мусив або ж загинути, або ж виступити проти такої громади. Є посвідки сучасників, що «Шевченко не любив довго бути з панами і уникав князівських світлиць, хоча його й часто туди запрошували»²). Але найкраще свідоцтво про відношення Шевченка до свого панства — то його поезія. Його посланіє до мертвих і живих кожним словом своїм говорить не про якихсь невиразних земляків, а про земляків-панів, поміщиків. І до них звертається тут не їхній національний або ще який інший поет, а поет мужик, кріпак, що бачить, як вони

«Кайданами міняються,
Правдою торгують
І Господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають...»

Тут поет з усією силою сарказму б'є й по слов'янофілах —

«І Коляра читаєте
З усієї сили,
І Шафарика і Ганку,
І в слав'янофіли

¹) М. Драгоманов. «Шевченко, українофіли...» ст. 38.

²) Кониський. «Шевченко під час вищого розквіту...»

Так і претесь, і всі мови
Слав'янського люду, —
Всі знаєте, а свої
Дасть — біг...»

а потім і по-своєму заговорили та так, «що й німець не второпа», «а не то, щоб прості люде». Він не милує й вільнодумних панів, що їздять на чужину

«Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього... Найшли,
Несли, несли з чужого поля,
І в Україну принесли
Великих слів велику силу,
Та й більш нічого... Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонялись,
І хилитесь, як і хилились,
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіїв...»¹⁾

Отже, Шевченко з прозоростю, властивою пригніченим класам, бачить що «великих слів велика сила» в устах гнобителів аж ніяк не перешкоджає їм дерти шкуру «з братів незрячих, гречкосіїв». Чи не оті «вільнолюбні» мочеморди виступають тут у ролі шукачів волі і шкуродерів одночасно?

Поет-проповідник від імени своєї пригніченої верстви кріпаків перестерігає усіх цих панів-земляків —

«Схаменіться, недолюдки,
Діти юродиві!» —

кричить він їм.

«Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде:

¹⁾ Підкреслення мое.

Роскуються незабаром
Заковані люди;
І Дніпро, і гори,
Настане суд, заговорить
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...»

Тут уже не тільки пересторога, а й пророцтво за-
гибели панства, коли воно не схаменеться, коли воно
дуритиме дітей своїх,

«Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать, —
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко-глибоко...
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, — і премудрих
Немудрі одурять».

Драгоманову не подобається цей суд «невченого
ока» й те, що «премудрих немудрі одурять», він все ло-
миться в одчинені двері, доводячи, що у Шевченка немає
наукового соціалізму, і як педант, тільки й товмачить
про науку. Проте Шевченко інтуїтивно, але правильно
розглядив класові відносини свого часу, він класову при-
роду панства добачив і крізь завісу великих слів і опо-
віщує йому суд і кару від своїх немудрих кріпаків.

Але в цьому творі («До мертвих і живих») Шев-
ченко лишається ще утопістом у своєму відношенню до
панів. Він, як колись соціялісти-утопісти, звертається
до панів-земляків з проповіддю

«Роскуйтеся, братайтеся!»

Оті ліберальні тенденції поступового поміщицтва,
що в київських слов'янофілів виявлялися в лагідних си-

стемах звільнення селян від кріпацтва, а в мочеморд у великих словах та вільних думках, могли ще жити в кріпакові надію, що вони таки якось та перетворять слово в діло. І тому то, як заключний акорд свого «Посланія», він благає своїх земляків поміщиків:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!
Благословіть дітей своїх
Твердими руками,
І обмитих поцілуйте
Вольними устами!
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України.
І світ ясний, невечірній,
Новий засіє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!» (1845 р.)

Але такі надії на те, що пан обніметься з мужиком, ніколи не мали тривалого місця в бунтарській соціяльній душі Тарасовій. Уже в вірші «Три літа», написаному через *п'ять днів* після «Посланія» Шевченко змальовує, як він поволі рвав звязки з людьми, що його оточували, як його

«Серце люде полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Грались, хвалили...»

Ці чотири рядки найяскравіше виявляють медовий місяць союзу Шевченка з освіченим панством. Але потім «літа тихенько крались»,

«І я прозрівати
Став потроху... доглядаюсь, —
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люде, а змії...»

Так одходив кріпак-поет од громади панської, яку він пізніше називав «капустою головатою»; заявивши: «і я сердцем до вас не вернуся», він закінчує вірш «Три літа» привітанням нового року і пропонує йому:

Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись!

Служити злидням, убогим людям, німим рабам, безсловесним смердам, — от непорушне завдання кріпацького поета.

Пізніше, на заслання вже, у Шевченка в спогадах про українське панство лишилася одна огида. У 1848 році він так згадував одного з цих «просвіщених християн»:

«І досі нудно, як згадаю
Готичеський з часами дом,
Село обідране кругом,
І шапочку мужик знімає,
Як ф'лаг побачить: значить, пан
У себе з причетом гуляє.
Оцей годований кабан,
Оце ледащо — щирий пан,
Потомок гетьмана дурного
У презавзятий патріот,
Тай християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить між панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку...»

Власне Шевченкове «Посланіє» є майже єдина спроба його проповідувати мужиколубство серед панів.

Далі він уже ніякої надії не покладає на панів, хоча б і на «просвіщених». До них у нього лишається сама лише зненависть, заклик до пімсти, до боротьби проти цих гнобителів убогого люду гречкосіїв. Коли він говорить про панів, то в нього немає до них інших епітетів, крім як «розбійники неситі», «препоганиї пани», або

«Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі,
Онуча, сміття з помела
Його Величества... та й годі!»

Але один панський гурток мав дуже важне значіння в життю Шевченковім, — з ним поета лучили ніби й міцніші ідейні звязки, — це був гурток учених панів, освічених поміщиків слов'янофілів, що через нього Шевченко пройшов на заслання, на десяток років неволі. Цей гурток під іменем «Кирило-Методіївського братства» займає поважне місце в історії української суспільної думки, і тому він вартий того, щоб на його ідеології, на його суспільній ролі, на відношенні його до Шевченка та на виясненню впливу на нього слов'янофільства зупинитися окремо.

VI.

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО И КИРИЛО-МЕТОДІ- ЇВСЬКІ БРАТЧИКИ.

Під час перебування Шевченка на Україні і в Києві в 1845—1847 р. р. там, як свідчать історики, в повітрі віяли слов'янофільські ідеї. Костомаров пізніше згадував про ці часи, що «ідея слов'янської спілки була в пелюшках, зате ж відбивалася вона такою свіжою, якою потім уже ніколи не була»¹). Дійсно, на ці часи припадає розквіт слов'янофільства, званого з «національним відродженням» австрійських слов'ян, що осередковувалося переважно в Чехії, де мало й своїх найкращих ідеологічних виразників (Шафарик, Палацкий). Це слов'янофільство поширювало свій вплив і далі на схід, як бачимо й на Київ (і на Петербург), відбиваючись з тими чи іншими змінами в головах його виразників залежно від певних змін його соціально-економічних підвалин.

На цю «свіжу ідею», що носилася в «інтелігентському» повітрі Києва, не міг не відгунутись і Шевченко, раз йому доводилося дихати цим повітрям; і воно й навіяло на нього поему «Єретик або Іван Гус», написану

¹) Див. Кониський. «Шевченко під час вищого розквіту його кебети».

як раз у цей час, в 1845 році. Це повітря навіяло й утворення Кирило-Методіївського братства.

Що становила собою ця ідея слов'янської спілки, з погляду соціально-економічного? Який мала вона суспільний ґрунт?

Відповідь на це дає давній колонізаторський *Drang nach Osten* (натиск на схід) німців, що в цьому натискові й прагненню до германізації слов'янства були представниками вищої — торговельно-промислової, капіталістичної — культури проти нижчої феодально-хліборобської культури слов'янства. В процесі свого торговельного й промислового розвитку, в творенню й поширенню свого національного ринку, німці наткнулися на сході на занепалі економічно й культурно слов'янські народи, що самі з себе не витворили зародків нового капіталістичного господарства і тому ставали об'єктом німецької колонізації.

На цьому розвиткові відносин германізму й слов'янства зупинялися й Маркс та Енгельс у статтях, що відомі під загальною назвою «Революція й контр-революція в Німеччині»¹⁾. Там ми читаємо: «Слов'яне, особливо західні — поляки й чехи — це переважно нарід хліборобів; торг і промисловість ніколи не мали у них особливого значіння. Через те зо збільшенням людности й виниканням міст продукція всіх промислових виробів опинилась у цих країнах в руках ні-

¹⁾ Раніше авторство цих статей приписувалося виключно Марксові і так вони багато разів друкувалися на різних мовах. Тепер І. Степанов видав їх переклад під авторством Енгельса, прийшовши до того висновку, що дійсним автором їх був Енгельс на підставі опублікованого листування Маркса з Енгельсом, але й він визнає, що «Марксові належить в них більше, ніж підпис». Тому поки що будемо вважати і Маркса й Енгельса за авторів цих статей. (Від Вид-ва. Ця книжка Енгельса виходить і в українському виданні «Космоса»).

мецьких імігрантів, а вимін промислових продуктів на рільничі зробився виключною монополією євреїв... Так воно було, за небагатьома винятками, й на всьому Сході Європи. В Петербурзі, Пешті, Ясах і навіть Константинополі ремісником, дрібним торговцем, фабрикантом до цього дня (1852 рік А. Р.) виявляється німець; навпаки, кредитор, шинкар, розносець — дуже важна персона в цих країнах з рідким залюдненням — майже без ніяких винятків є єврей, і рідна мова його — то жахливо перекручена німецька мова. Вплив цих німецьких елементів в сумежних слов'янських краях, зростаючи зо зростом міст, торгу й промисловости, ще дужче зміцнів, коли вияснилася потреба довозити з Німеччини майже всякий елемент духовної культури». . . Так ішло знімечення Західної Прусії й Познані. «В цих країнах німецьким колоністам продавали або дарували землі з державного майна, німецьким капіталістам давали допомогу при будівлі фабрик і т. д.»¹⁾.

Цей наступ німецького капіталізму на феодальне слов'янство не зупинявся на Чехії й Польщі. Через останню він доходив і до України. Дослідник німецького права в Польщі й Литві свідчить, що й у галицькій Україні «німецька людність головно осередковувалась по містах, займаючись торгівлею й ремеслами, коли тим часом пани й хлібороби на все лишалися при своїй народності»²⁾. Але німецькі зайти-колоністи не лишали в спокої й феодальних панів. Завдяки свому вищому економічному розвиткові вони «розбагатіли коштом своїх панів і купували від них посілості за їх власні гроші; се було важною причиною повного знімечення Шлеську й Лужиць. . .» Відпихаючи ріжними

¹⁾ Переклад І. Степанова. Вид. Москва 1922 р. стор. 45 - 46.

²⁾ Владімірський-Буданов. «Німецьке право в Польщі й Литві». Вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XXIII, ст. 108.

способами («хитрощами») слов'янських панів, німці-колоністи займали їхнє місце. «Так обдурено й чехів, вигнаних із власних маєтків німцями»¹⁾).

Характер цієї німецької колонізаційної хвилі досить яскраво відбився в такій посвідці одного невідомого поета сучасника: «Німці стараються всюди, куди лиш приходять, бути першими й нікому не піддаватись»²⁾).

Цілком зрозуміло, яку зненависть мушили викликати до себе німці (також і євреї) серед слов'янських народностей. При чому цей натиск у вигляді німців нового буржуазного суспільства на старе феодальне наражався на опір останнього з боку всіх його суспільних елементів. Пани поміщики ненавиділи німців, бо вони виривали ґрунт спід їхнього економічного панування і руйнували їх. Для селян вони несли нові форми капіталістичного визиску (лихварство, оренди). Це й породило той «безглуздий анти-історичний рух» (Маркс — Енгельс), що виплекав ідею слов'янської спілки, як засіб одстояти перед натиском німецького капіталізму і своє слав'янство, і свій феодалізм. Будучи само суспільно реакційним явищем, західне слов'янофільство й орієнтувалося на реакційну силу в Європі, на російське царство, а в революції 1848 року західне слов'янство цілою масою своєю виступало в силу цього проти революційної буржуазії на боці феодалізму, відіграючи контр-революційну роллю; слов'яністи ж «зраджували справу революції за для примари національності, яку

1) Ibid., стор. 59.

2) «Ad hoc traxit me natura
Quae est Almanorum cura
Ut quocunque veniunt
Semper volunt primi esse
Et nulli prorsus subesse».

Ibid., стор. 59.

в кращому разі ждала б доля польської національності під російським пануванням»¹).

Цьому західному слов'янофільству цілком відповідало й російське слов'янофільство, що не від того було, щоб приєднати до своєї імперії кілька десятків мільйонів західних слов'ян. Грунт для німцефобії й слов'янізму був і в пригнічених Росією народах, от як поляки й українці. Рух із Праги зустрічав відгомін і серед них. Але їм довелося трохи відмінити слов'яністські ідеї. Цілком правдиво зазначає Драгоманов, що «Український панславізм був не зовсім те, що московський, бо позаду його була козаччина, а не московське царство, а під ним підбита Україна, а не «сверкающая стальной щетиной імперія»²). Проте, як західно-слов'янський, так і український панславізм мав однакову суспільну основу: він був ідеологією освіченого панства, хоч і мав під собою також протестантські настрої селянства проти капіталістичних елементів, як наприклад, у Шевченка —

«Степи мої запродані
Жидові, німоті...», —

через те панславізм не міг бути революційним чинником, хоч на Україні (Кирило - Методіївське братство) він і висував радикальну й далекосяглу для свого часу республіканську програму.

Відмінність українського слов'янізму полягала в тім, що він на одній лише німцефобській і жидофобській позиції не міг утриматись. Він був зв'язаний з українізмом, а Україна гноблена була не чужовірними й чужородними німцями, а слов'янською ж таки країною Росією. Крім того розгнуждана реакція миколаївського

¹) Маркс — Енгельс. «Революция и контр-революция в Германии». Перекл. І. Степанова. 1922, стор. 49.

²) «Шевченко, українофіли й соціалізм», стор. 30.

режиму одвертала від нього навіть значні шари панства, зачеплені вже подихом буржуазно - ліберальних тенденцій. Українофільство українських панів базувалося на «народності», а її носієм був мужик кріпак. Звідси — народолобство, як підвалина філантропійного підходу до визвольних побудовань освічених поміщиків. Українські слов'янїсти не могли просто висунути формулу слов'янської спілки під скіпетром московського імператора, бо їхні політичні ідеали виходили з ідеалізації козацького «братства», а імперія роздушила козацьку Україну; панство ж у переважній своїй частині було підпорою царської Росії.

Вся ця сума обставин кінець-кінцем давала протицарську й протипанську позицію братчиків, оперту на простий наїрід і підперту ідеологією первісного християнства, що доходить майже до християнського комунізму. Ця ідеологія кирило - методіївців яскраво виявляється в творі, що авторство його приписується Костомарову, хоч він на слідстві це рішуче заперечував. Але в усякому разі цей твір відбивав настрої основоположників братства — Костомарова, Білозерського, Гулака в 1846 — 1847 роках. Це — «Книги битія українського народу». Цей твір виявляє далеко революційнішу ідеологію Кирило - Методіївського братства, ніж його соціальна суть, що пояснюється тим, що в основі її мусила лежати українська «народність», — ідеалізація в народі нижчих верств — мужицтва, як єдиної національної сили.

Народолобна позиція спирається в цих «книгах битія...» на те, що й Христос «набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок» (§ 24). «І жили християне братством, усе у них було общественне, були у них вибрані старшини» і т. д. Але проти такого «братства» повстали імператори, кня-

зі, пани, філософи, — вони й нищили християнство, хитрощами брали його, дурячи народ, приймаючи віру й лишаючи царів, королів, князів, панів. За це греків покарано турецькою неволею. . .

Є тут і виступ проти французької революції, що вигадала нового бога — інтерес, і тому Франція не знає справжньої волі. Тай взагалі «нема, свободи без христової віри» (§ 53). Потім таке христове братство відродилося в українському козацтві, але пани злякалися, що їхні кріпаки перейдуть у козаки, «і хотіли забить народ простий, як скотину». Але «козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька, вільна, де всі були рівні і вільні, але не надовго» (§ 81), бо попала Україна в неволю царської Росії, бо не знала, що «царь московський усе рівно було, що ідол і мучитель» (§ 84).

«А німка цариця Катерина, курва всесвітна, безбожниця, убійниця мужа свого, в останнє доканала козацтво і волю» (§ 90).

Отже тут ми маємо багато своєрідно й примітивно радикальних думок, але радикальність ця має під собою досить реакційну основу, — вона одмежовується від суспільного поступу, від революцій, від Європи, вона замкнулася в слов'янстві й християнстві, а все, що поза цим, то од лукавого, який найчастіше з'являється у вигляді німця. Відозва Кирило - Методіївського братства до «братів поляків і великоросіян» закликає їх: «Изгоните из умов ваших дух неверия, занесенный от племен немецких и романских», а Білозерський на допиті говорив, що з метою поєднати слов'ян «повинно віддаляти вплив чужоземних ідей, повних космополітизму і противних слов'янським почуттям». Так само Костомаров виступав проти «модних прогрессистов, кото-

рым кажутся удобным навязать народу материализм»¹⁾. До цього ще треба додати, як уявляв Білозерський місію слов'ян, що дуже характерно для слов'янофільства та його суспільної ролі. На його думку, «як і раніше завданням їх (слов'ян) було поширювати мирну *рільничу* цивілізацію . . . як і раніше вона (цивілізація) змякшила звичаї войовничих народів, так і тепер змякшить роз'ятрені лихами душі народів розв'язанням соціальних завдань, поверненням добра, вказаного Спасителем»²⁾.

Взагалі всі ці цитати характеризують повну ідеологічну ретроградність основоположників Кирило - Методіївського братства. Їхня ворожість до чужоземних ідей, до матеріалізму, до невіри, їхня християнська єлейність, ідеалізація рільничої цивілізації, виявляють їх як кращих серед феодального панства, але все таки панів, що можуть лише оглядатися назад у минувшину і одгрожуватись від усього нового, поступового. Феодальна замкнутість їхньої ідеології тут лишається непорушною.

Політична програма «Братства» далеко радикальніша, в ній уже відбивається ліберальна тенденція, хоч і вона засадою має віру христову. Цю програму можна звести до таких пунктів: 1. Слов'янська федерація з автономією й самобутністю окремих племен («нероздільно й незмісимо»); 2. Республіканське народне правління; 3. Слов'янський Собор, як вищий орган влади, що скликається раз на 4 роки й складається з двох палат: перша — з міністрів і сенаторів, друга — з народніх представників; 4. Вища влада належить виборному на 4 роки правителеві й двом міністрам — внутрішніх і закордонних справ; 5. Рівноправність громадян на ос-

¹⁾ Див. Драгоманова «Шевченко, українофіли . . .», ст. 52.

²⁾ Матеріали до історії Кирило-Метод. Братства. Вид. Укр. Наук. Т-ва. Курсив мій. А. Р.

нові релігії Христа, воля й рівноправність релігій; 6. Скасування кріпацтва, смертної кари й кари на тіло, різниць станів. Братство вимагає від своїх членів «підкопувати всіма засобами несправедливі права аристократії».

Така програма. В ній є й радикалізм і де-який демократизм, але коли ставилося питання про способи переведення її в життя, то тут братчики яскраво виявляли себе, як представників командної верстви, і їхня тактика, цілком у згоді з їхньою ідеологією, зводила на нівець всю таку радикальну політичну програму, була вона рішучим запереченням усякої революції, усякої боротьби проти сучасного ладу. Тактика Братства полягала в тім, щоб «уникати насильничих мір, а коли настає пора — то протипоставити насильству силу думки, силу злученого народу» (Костомаров)¹). Ще виразніше про це говорить Білозерський у своїй записці: «Треба дбати, щоб . . . досягнення рівності . . . відбувалося в дусі кротости й миролюбія».

Відповідно до цього й дев'яте правило братства стверджує, що «як усе братство в сукупності, так і кожен член повинні вчинки свої погоджувати з євангельськими правилами любови, кротости й терпіння»²). Ця єлейна тактика в «Книгах битія українського народу» має й свою релігійну формуловку: «Христос не хотів, — говорить там, — щоби були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода». А Куліш вимагає цілковитого аполітизму від своїх приятелів. Він писав їм: «Занедбайте політику. Сам собою настане час, коли від вашого слова впадуть стіни єрихонські».

¹) В. И. Семевский. «Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 г. г.», стор. 34.

²) Ibid, стор. 29.

Отже все це виявляє Кирило-Методіївське братство не як революційну організацію, навіть не як громадсько-політичну, а просто як гурток учених мрійників незадоволених сучасним ладом, але без ніякої активності проти нього. Завжди представники командних клас, коли приходять вони до висновку про потребу змінити свій режим, то хотіли б, щоб це відбулося само собою «мирно й люб'язно». Звичайно, що з такою програмою чинності Братство взагалі не могло існувати як певна впорядкована організація. І шеф III відділу граф Орлов з жандарською далекоглядністю правдиво констатував у докладі цареві Миколі I, що «Украино - Славянское Общество св. Кирилла и Мефодия было не более, как ученый бред трех молодых людей». До цього висновку його привело слідство над братчиками, де розлетівся прахом навіть той їхній радикалізм, що виявлявся протицарською позицією й республіканським устроєм їхньої слов'янської спілки. Такі корифеї українізму й слов'янізму, як Костомаров і Куліш, на слідстві старалися довести свою любов до «спільної матери» Росії, до царської влади то-що, а саму слов'янську республіку звели до спілки під протекторатом російського імператора. І то не тільки, щоб обдурити жандарів, — їхні заяви були щирі, бо такими, як на допитах, залишились вони й після того, як уже й кару відбули. Арешт поставив їх на своє місце. Він показав цим ученим панам, що вони далеко зайшли в своїм «ученом бреде».

Як результат слідства над кирило-методіївцями, Шевченко одержав незрівняно тяжчу кару, ніж його приятелі, хоч участь його в братстві й не було доведено. Історики ще й досі змагаються над питанням, чи входив Шевченко до братства, чи ні. Для нас не важний цей формальний бік справи, бо формально ледви чи й саме братство існувало, а важно в'яснити ідеологічну

суть відносин Шевченка до братчиків і їхніх думок. Це вияснення розкриє й різницю в карах і причину, за що покарано Шевченка.

Кирило-Методіївські братчики, як ми бачили, мріяли про освіту для народу через поміщицькі школи, сподівалися через освічених і гуманних поміщиків примиритись з «меншим братом». А Шевченко з свого мужичого погляду уже в 1845 році розвінчав усіх цих панів — і слов'янофільських і вільнодумних. Братчики проповідували непротивленство, стояли на анти-революційній позиції «кротости й миролюбія», хотіли без насильства, одними лише ідеями латати суспільство. А Шевченко ще в 1841 році опоетизував криваву розправу козацько-селянських мас («Гайдамаки») над шляхтою. Од таких рядків, як —

«Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків - панків їсти».

у панів гуманістів волосся могло ставати сторч. Уже з приводу «Гайдамаків» Шевченко гастро розійшовся з ними. Глузуючи з «отечества» своїх земляків, він обурюється, що ця «овеча натура» (дуже влучно для панського гуманізму) «ще й Гонту зневажає

Ледаче ледащо.
«Гайдамаки — не воины, —
Разбойники, воры,
Пятно в нашей истории!»
Брешеш, людоморе, —

відповідає він їм і кидає своїм панам назад обвинувачення:

«Ви — розбійники неситі».

Нащадок гайдамацький і поет мужицький, змальовуючи річки крові, гвалт, гармати, стогін землі від гайдамацького повстання проти шляхти — ставиться до неї так:

«Утопить
Всіх цариків би стало,
З дітьми й внучатами, втопить
В сльозах удових...» (1845 р.)

Ще в Петербурзі в 1844 році Шевченко написав «Сон» — жорстоку сатиру на царсько-централістичний лад.

І от, коли тепер припустити можливість якогось суспільного руху на ґрунті програми «Кирило-Методіївського братства», то Шевченкові в ньому неминуче мусила б належати роля плебейської революційної опозиції. Правда, в ідеології братства, в його політичній системі Шевченко міг знайти багато співзвучних собі мотивів — протицарських і протипанських; у «Книгах битія»... — елементів християнського комунізму, народоправства. Але він самою соціальною природою надавав їм революційного змісту і мусив тягти братство на боротьбу й у політику, а воно так одхрищувалось від цього. На такий як раз характер взаємовідносин кирило-методіївців і Шевченка вказує й посвідка Костомарова, де він каже: «Коли я повідомив Шевченка про існування братства, він зразу ж виявив готовість пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що стало приводом до багатьох суперечок між мною й Шевченком»¹. За цю нетерпимість свідчив на допиті й Андрузький, заявивши, що Шевченко називав монархістів «подлецами», в чому

¹) Див. В. И. Семевский. «Кирилло-Мефод. О-во» ст. 12. Курсив мій. А. Р.

немає нічого неможливого, коли порівняти це з його ганьбою на царів «катів — людоїдів». Але для братчиків це було занадто. Їм навіть слухати такі речі було «страшно».

Після цього зовсім ясна й зрозуміла є посвідка, що кирило-методіївці «держали Шевченка оддалік що до братства. . . , здержуючи його завзяте бурлацтво». І кару салдатської каторги з заборною писати й малювати він поніс не за слов'янiзм і не за братство, а за «возмутительные стихотворения» проти всіх основ абсолютизму. Звичайно, й Шевченко не міг лишитись по-за духом часу, «свіжа ідея» слов'янської спілки зачепила і його. Німцефобія, жидофобія глибоко сидить і в селянській слов'янській масі, що попадала під руйнацький вплив капіталу. Віденську буржуазну революцію роздушили полки з слов'янського селянства. Але Шевченкове слов'янофiльство в протилежність Костомарівському, мало виразно соціяльний характер і скероване було не тільки проти німців, а й проти слов'янських панів. Він і в нього вносив революційний зміст. Ще за багатенько років до утворення братства й до знайомства з Костомаровом Шевченко думав про слов'янство. Він писав у «Гайдамаках»:

«Болить серце, як згадаєш:
Старих Слав'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти».

Пізніше, в 1847 році («Ляхам»), ще виразніше підкреслив він класових провідців польсько-української боротьби, —

«Отак то, Ляше, друже — брате,
Несити ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели».

Так само, як і інші панславісти, проти натиску на слов'янські рільничі народи німецької промислової колонізації Шевченко висував ще в 1841 році гасло, — «нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря й до моря слов'янська земля»¹⁾), — виявляючи тут свою хліборобську психіку. Але й у слов'янстві шукав він визвольних революційних сторінок боротьби проти князів, панів, проти «черця годованого» — римського папи. Тому й слов'яністська поема його тему свою взяла з революційної доби чеської історії — з гуситського й таборитського руху («Єретик, або Іван Гус»).

Тут — з одного боку, такі натхненні революційністю, хоч і в релігійній оздобі, рядки, як

«Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
А на апостольським престолі
Чернець годований сидить,
Людською кровію торгує
І рай у найми оддає...
... Розбійники, людоїди
Правду побороли...
... Люде стогнуть у кайданах,
Немає з ким взятись,
Роскуватись, — одностайне,
Односердне стати
За євангеліє правди,
За темнії люде» —

а з другого боку — вузька обмеженість, безоглядна німцефобія, що у всьому виступає, як причина всілякого лиха —

«Отак німота запалила
Велику хату, і сем'ю,
Сем'ю слав'ян роз'єдiniла...»

¹⁾ Передмова до «Гайдамаків».

Шевченко ж мріяв у цей час

«Щоб усі Слав'яне стали
Добрими братами»

і прославляв Шафарика за те,

«Що звів єси в одно море
Слав'янські ріки».

У цих рядках, поставлених поруч, зразу виявляється у Шевченка властива селянству подвійність його соціальної природи, що одним кінцем — революційна, другим кінцем — реакційна. До цієї підвалини мужицької філософії Шевченка ми ще повернемося. А тут треба підкреслити характерне явище що до слов'янофільських ідей. Відгукнувшись на них в добу 1841-1845 р.р., Шевченко потім уже ніколи до них не повертався. «Свіжа ідея» зав'яла. І не тільки в Шевченковій поезії, а й у житті слов'янських народів. Вона блиснула в передреволюційну (1848 року) добу, як безнадійна спроба феодално-хліборобських народів одгородитись від капіталізму й буржуазії. Хоч слов'янізм і допоміг старим силам роздушити революцію, але капіталізм роздушити вони не були в силі. Він протиснувся і в слов'янські землі, розкладаючи їхні народні маси, витворюючи в них новітні класи, ставлячи їх одне проти одного, унеможливаючи слов'янським народам стару панславістсько-реакційну позицію, переводячи їх на вищий етап суспільного руху — в добу, коли «свіжою ідеєю» стає буржуазна демократія. Навіть у російському царстві капіталізм зробив перші кроки. І на них відкликався й Шевченко, але теж на вищому вже етапі своєї соціальної свідомості — після заслання.

VII.

МУЖИЦЬКА ФІЛОСОФІЯ.

Річ природня, що основні елементи свого світогляду Шевченко виніс із селянства, звідки й сам він вийшов. Правда, піднімаючись над загальним рівнем свідомости своєї верстви, він і світогляд цей розсовував, але все ж міцно стоячи на мужицькому ґрунті. Від роздушеної царським гнітом України, від спогадів «столітнього діда» — закріпощеного селянства — про колишню «козацьку волю» Шевченко одержав свій націоналізм і патріотизм до України. Уже в цьому націоналізмові мужицтво Шевченкове протистояло панському патріотизмові до «престолу», «отечества», що поєднувався з етнографічними забавками українських панів.

Своїм запальним культом пригнобленої України, що «обідрана сиротою по-над Дніпром плаче», своєю пристрасною любов'ю до неї («я так її, я так люблю мою Україну убогу»), Шевченко став у повне заперечення панської «вдячної любови до спільної батьківщини» — як царської Росії. Його такі звертання до України, як

«Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!» —

або —

«Україно, Україно,
Ненько моя, ненько!»

і вся його національна поезія, — все це дає ґрунт для пізнішого буржуазного націоналізму, коли брати цей Шевченків націоналізм окремо від його епохи й його соціальної основи — пригніченого кріпацького люду. Але, звичайно, ця революційна для свого часу основа націоналізму аж ніяк не зменшує його вузькості, обмеженості й тупої замкнутості. Такі риси, як національна виключність, замкнутість і ворожість до всього чужого, взагалі властиві для селянського світогляду, вивореного на ґрунті економічної обмеженості й замкнутості селянського дрібновласницького господарства. Цей світогляд усяких чужинців розглядає як поганців, нехристів, взагалі ворогів, а тим паче, коли вони несуть селянству визиск і поневолення.

Національна обмеженість у Шевченка виявляється просто таки класично. Його посланіє до земляків дає такі зразки мужицької мудрости, як от порада землякам:

«У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі...
В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього...»

Оце «в своїй хаті — своя правда, і сила, і воля»

містить у собі всю суть мужицької філософії, філософії обмеженої оборою, що відгорожує од усього світу тую «хатиночку в гаю», і «садок вишневий коло хати». Мужик - господар не любить «шукати доброго добра» по - за цією оборою. Тому він зневажливо ставиться до паничів, що пруться на чужину.

Ясна річ, що слідом за національною виключністю іде ворожість до чужинців, які вдираються до цієї обори. Селянин стикається з цими чужинцями то у вигляді москалів — окупаційних військ з їхніми постоями, з їхніми поборами та рекрутськими наборами, то у вигляді ляхів-панів, то — жидів-рандарів, шинкарів та лихварів, то у вигляді німців-колоністів і промисловців. Всі ці соціальні елементи з різних боків натискають на селянське господарство, визискують мужика, — і свою класову ворожість до них він переносить загалом на цілі чужі національності.

«Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі —чужі люди,
Роблять лихо з вами», —

так починає Шевченко свою поему «Катерина». Характерно, як у цій поемі москаль, що його покохала Катерина, в кінці якось несподівано обертається в пана, що в «берліні шестернею» «їде шляхом до Київа». Тут мужицька психологія не видержала у Шевченка, — вона мусила підвести під москаля класово ворожий ґрунт панства. Ця москалефобія переходить у Шевченка в глум, коли він натрапляє на земляків «з цинковими гудзиками», що «по-московськи так і чешуть», та ще й лають

«Батьків своїх, що з-малечку
Цвенькати не вчили
По-німецьки» —

і Шевченко майстерно вкладає в уста цих землячків таку московську мову, що тільки на глум і годиться.

Мужик у Шевченкові трохи глузливо й скептично ставиться до всього, що виходить за межі його ідеологічної околиці, до чужої мудрости, до всього того, що йде всупереч одвіку встановленим істинам про бога, про пекло, про рай. Він і своїм землякам докоряє:

«Як би ви вчились так, як треба,
То й мудрость би була своя;
А то залізете на небо:
І ми — не ми, і я — не я.
І все те бачив, все те знаю:
Немає пекла, ані раю,
Немає й Бога, тільки я,
Та куций німець узловатий,
А більш нічого...»

Отже за всім, що є од лукавого, завжди стоїть німець. Не дурно в Гоголя в якомусь з оповідань «Вечера на хуторі близ Диканьки» чорт виявляється схожим на німця. Нехристь німець у селянській свідомості обов'язково знається з чортом, бо він орудує з різними хитрими машинами, він економічно й культурно стоїть вище від слов'янського мужика. А для цього останнього все незрозуміле йому — то або ж од бога, або від чорта.

Загально-слов'янська німцефобія, як продукт історичного процесу, глибоко вгніздилася і в голові Шевченковій. Ця німцефобія до певної міри зв'язана у нього з слов'янізмом, але виявлена далеко виразніше й гостріше, ніж слов'яністські ідеї. Та це цілком ясно. Німцефобією виявлявся деструктивний, руйнацький елемент селянської соціальної психіки. А слов'янізм намагався дати якусь конструктивну систему, якусь позитивну програму. Селянство ж, як відомо, є чудова руйнацька сила в суспільному рухові, але зовсім не має позитивної

програми суспільної перебудови. Це загалом вияляється і в поезіях «Кобзаря». Елемент критики, бунту, протесту, гострого осуду соціальної кривди виявлено в них надзвичайно яскраво. Елементи ж позитивної програми суспільної перебудови виявлені дуже невиразно. Так і німцефобія, як негативна сторона слов'янїзму, густо засіяна на поетичній ниві Тарасовій, ілюструється цілком конкретними явищами й фактами. Натомісць панславїзм своїми побудованнями лише промайнув через Шевченкову поезію.

Посланіє до земляків особливо нападає на них за те, що вони пруться «сонця правди дозрівать в німецькі землі». «Німота» в Шевченка — то завжди — ворог України («степи мої запродані жидові, німоті»), ворог слов'янства («отак німота запалила велику хату і сем'ю слов'ян роз'єдинила . . . , а німчики пожарище й сиріт поділили»). Він сумує, що

«І на Січі мудрий німець
Картопельку садить», —

він німців протиставляє *людям*, вважає слово «німець» за лайку. «На Україну я не надіюсь, там чорт-ма людей, німці прокляті, більш нічого». Так писав Шевченко в листі до Кухаренка 24, березня 1844 року. Шафарика він прославляє за те,

«Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді . . .»

З суто мужицького погляду Шевченко негативно ставиться до наслідування чужої, знов таки німецької, культури, він у цьому добачає лише прагнення командних клас — панів поміщиків — прикрити своє гнобительство його «України убогої».

«Гірше ляха свої діти
Її роспинають;
Замість пива — праведною
Кров із ребер точать, —
Просвітити, бачиш, хочуть
Материнські очі
Современними огнями
Повести за віком,
За німцями недоріку
Сліпую каліку».

Москалефобія й німцефобія в Шевченка часто стоять поруч; так, наприклад, про своїх землячків із московської бюрократії він пише, що вони

«Чорнилом політі,
Московською блекотою,
В німецьких петлицях
Замучені».

Навіть більше, в згоді з слов'янофільською концепцією про те, що Росія відступилася від свого самобутнього слов'янського шляху до розвитку та піддалась німцям, і Шевченко трактує про запроданість Московщини німцям, так само, як і «Книги битія українського народу», що найбільше ганьбили «німку царицю Катерину». Його «третя ворона» (злий дух Росії) у «Великому Льохові» так говорить про свою роботу:

— «И я таки пожила:
С татарами помутила,
С Мучителем покутила,
С Петрухою попила,
Да все немцам продала».

На це перша ворона (злий дух України) відповідає:

«Та й ти добре натворила:
Так кацапів закріпила

У німецькі кайдани, —
Хоч лягай та і засни».

Таке пояснення німецьким засиллям невідповідної до слов'янського духу» поведінки Росії що до пригноблених нею слов'янських народів потрібне було українським слов'яністам, щоб якось утримати хистку позицію слов'янської спілки. Слідом за цим ішов і Шевченко; викриваючи запроданість і мізерність своїх сучасників земляків, він говорить про те, як батько, вихавши свого сина

«Та й продасть в різниці
Москалеві.. Себ-то, бачиш,
Лепта удовиці¹⁾
Престолові, «отечеству»
Та німоті плата...»

Правда, зо своїм активним націоналізмом, що бачить у москалеві найближчого ворога, Шевченко не міг утриматися на одній лише німоті, як на причині гніту слов'ян (Росія) над слов'янами (Україна). Його перша ворона в згаданім творі, похвалившись тим, що

«Уже й Січ їх біснувата
Німотою поросла»,

не витримує й додає:

«Та й москаль — незгірша штука:
Добре вміє гріти руки.
І я люта, а все таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють».

Отой центр світогляду Шевченкового, що ним є визвольний націоналізм український з його виключ-

¹⁾ Під удовицею треба розуміти, очевидно, Україну. А. Р.

ністю, лишився непорушним на все життя Шевченкове, хоч і еволюціонувала його соціяльна основа, або краще сказати її різкість. Це є націоналізм убогого народу, а не його гнобительських клас, націоналізм мужицький. Особливо загострився він на засланні, де поет-салдат жив мріями

«Хоч глянуть
На народ отой убогий,
На тую Україну».

Другою після національної обмежености й виключности складовою частиною селянського світогляду є релігія. Увесь побут селянський переплітається нею так, що склалося навіть прислів'я «без бога ні до порога». Але в суті річи селянський релігійний світогляд далекий є від догматичного християнства. Для селянина абстракцій взагалі не існує. Для нього й бог — то щось конкретне, від чого залежить його господарство. А що його господарство залежить від сил природи, то й бог його втілюється в силах природи, або уявляється, як володар її. Що до цього, то селянька рільнича ідеологія передфеодальних часів через усю християнську епоху пронесла свої поганські уяви про одухотворення й обожествлення сил природи (анімізм), замасковуючи їх лише під покровом християнського культу, що з'явився на старій Русі під впливом потреб ледви тільки ще народжуваного феодалізму. Бог посилає дощ і негоду, йому треба молитись, щоб дав урожай. Формула — «як бог дасть» має досить широкий вжиток у селянстві. І селянин виконує свої повинності до бога подібно як і повинності до пана. Він молиться йому й несе жертви... у кишені попів; він звикся з ним, як із неодмінним елементом свого побуту, але в усьому релігійному культурі селянина переважає елемент формальний і нормативний. Скільки бог в уяві селянина править світом,

так як пан править кріпаками, і як сам селянин править своїм господарством та родиною, то може бути й обурення проти цього правування, коли воно не задовольняє інтересів селянського господарства, коли бог допускає існування суспільного ладу, що душить селянина; і це обурення виявляється формулою «немає господа на небі», себ-то немає бажаного селянинові ладу, немає правди і т. д., або й протестом проти бога («гнівити бога»).

Також, як і селянський побут, Шевченкова поезія заповнена богом. В його віршах бог фігурує аж занадто часто. І основні риси селянського бога відбиваються й у Шевченковому богові. Правда, Шевченко у відношенню до релігії значно вийшов за межі примітивних селянських уяв. Він рішуче повставав проти церковщини, візантійщини, особливо під кінець свого життя. Він стояв на межі цілковитого заперечення релігії, трактував релігійні теми в світлі суспільних відносин і як земні суспільні явища, а не небесні. На цьому ще доведеться зупинитись при аналізі соціальної еволюції поглядів поета.

Але загалом релігійні уяви Шевченка становлять у ньому елемент мужицького світогляду. Правда, тут у нього намічається вже пантеїзм, але й його коріння лежить у селянському соціальному оточенню. Його бог витає над природою, а то й просто втілюється в ній; до того ж ця божественність особливо виявляється в природі, тісно-переплетеній з життям і побутом селянським. Найяскравіше це виявляється в таких поетичних рядках:

«Село! І серце одпочине...
Село на нашій Україні —
Неначе писанка: село
Зеленим гаєм поросло;
Цвітуть сади, біліють хати,

А на горі стоять палати,
Неначе диво, а кругом
Широколисті тополі;
А там і ліс, — і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром:
Сам Бог витає над селом!..»

І от за цими ідилічними лаштунками природи й селянського оточення, до того прекрасними, що над ними поет бачить бога, розгортаються жорстокі й безрадісні суспільні відносини, що спираються на оті «веселі зда- лека палати», прокляті поетом мужиком («бодай ви терном поросли»), бо з них іде гніт і здирство «убогого брата» кріпака, бо там сидить поміщик князь і «дочку й теличку однімає у мужика». На тлі таких суспіль- них відносин, що на одному полюсі

«Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива»,

а на другому

«Мужицькі душі аж пищать», —

на такому тлі безрадісного соціального життя мужицтва уже й сам бог відмінює свій характер, виявляє свою бай- дужість до цього соціального лиха, бо може про це

— «І Бог не знає...
А може знає, та мовчить!»

У другому місці і в інший час релігійне почуття Шевченкове з огидою тікає з церкви, з «християнсь- кого капища», і коли перед ним показалася «на тем- ному тлі широкого луку граційно вигинаючись, блиску- ча красуня Волга», то його релігійний запал знаходить уже тут своє заспокоєння. «Я вільно зітхнув, — гово-

рить поет, — мимохить перехристився й пішов до-дому»¹⁾).

Ця «божественна» природа, що посилає світло, тепло й росу на вбогу мужицьку ниву, тільки й дає поетовій душі відпочинок од кривди людської, що дала багатим і силу і владу гнобити вбогих та дерти з них шкуру. Коли ж поет повертається до цих людських відносин, то тут перед нами вповні селянин кріпак, що, шукаючи в бога порятунку від свого лиха, виявляє релігійний діяпазон від покірної молитви до бога і до прокльонів йому. Безнадійність його злидарського становища виявляється то в покорі своїй долі, то в роспуці проти неї. Кілька ілюстрацій з «Кобзаря» до цих переходів релігійного настрою:

В момент особистої руїни, вкинутий до тюрми-цітаделі, поет схиляється перед долею:

«То — воля Господа!.. Годіть,
Смирітеся, молітеся Богу» —

радить він своїм друзям по нещастю, а головне, за Україну просить він —

«За неї Господа моліть!»

Або ж звертається він до бога —

«Молюсь тобі, Боже милий,
Господи великий,
Що не дав мені загинуть,
Небесний владико!
Що дав мені добру силу
Пересилить горе...»

Але ж, пересилюючи це горе (соціяльне особливо), молючись свому богові, мужик-поет, природня річ, мусить поставити і таке питання:

¹⁾ Щоденник Шевченка — «Журнал» 27/IX. 1857 р.

«Чи Бог бачить із-за хмари
Наши сльози, горе?»

— і відповідає:

«Може й бачить, та помага —
Як і оті гори
Предковічні, що політі
Кровію людською!..»

Це вже є початок критики бога, але характерним є порівняння його ролі з ролею мертвої природи що до пролиття крові людської. За цим іде вже скарга на бога, що «може знає» людське лихо, «та мовчить».

«Може Бог так хоче?
Боже, Боже! даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте,
Та не даєш жити!»

Отже що то за бог, що не дає людям жити? Або ж таке запитання сприводу християнської тези — «на все воля божа» —

«І все-то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?»

Та чи всіх же людей однаково мордує цей «праведний, неумолимий, неублажнимий» бог? І тут наочна стає його класова приналежність:

«Гуляє князь, гуляють гості;
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі...
І стогне він, стогне по всій Україні,
Кара Господева; тисячами гинуть
Голоднії люде. А скирти гниють,
А пани й полову жидам продають,

Та голоду раді, та Бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав,—
Тоді б і в Парижі, і іншому краї,
Наш брат хуторянин себе показав!..
Чи Бог тее знає? — бо се було б диво,
Щоб чути і бачить, і не покарати!
Або вже аж надто довготерпеливий!...»

Виявляється, що «кара господа» — то кара тільки для людей голодних — мужиків. Пани ж їй раді, бо вона дає їм зиск (навіть і за полову). Люди гинуть, а в панів скирти гниють, і бог їх не карає.

«А може й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами,
Та може радишся з панами,
Як править миром?» —

запитує поет цього пана-бога. Не дурно ж селяне часто звуть його «пан-біг». А раз він такий, то

«І не благай, бо пропаде
Молитва за Богом».

От цей панський бог посилає добро одним лише панам, а вони приймають його, як належне, навіть не почувають ласки божої, здобутої потом і кров'ю кріпака, —

«Даєш ти, Господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даєш високиї палати, —
Пани ж неситі, пузаті
На рай твій, Господи, плюють,
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати».

Після всього цього від релігії лишаються самі лише «рожки да ножки». І в хвилину распачу поет заявляє, що «немає Господа на небі». Більше того, Шевченко

під кінець свого життя навіть стягає бога з неба і з глумом садить його в «кіюти». Він так глузує з цього «всевидячого ока»:

«А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?.. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіюти»...

А все таки Шевченко не вигнав бога зо свого світогляду. Як мужицька ідеологія немислима без зверхньої авторитарної сили, в даному разі у вигляді бога, як селянський побут заповнено богом, як цілий куток селянської хати заставлено богами, — так і Шевченкові і світогляд і поезія заповнені богом, хоч поет і богохульствує й знущається над ним. Але богохульство не перейшло в цілковите заперечення релігійного світогляду, хоч і дає для цього добрий ґрунт. Поет сам, згадуючи про своє дитинство та матір, говорить, що

«Лучче було не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити».

Оцим «господа гнівити», цією невеличкою рисою так виразно підкреслюється мужицький характер Шевченкової філософії що до релігії, дарма що він у ній дав елементи її заперечення.

Ще непорушніше, ніж релігійні, відбиваються в Шевченкові мужицькі погляди на родину й жінку, хоч

і тут він пішов трохи далі за свою соціальну верству.

Родина в селянському житті й світогляді є основна одиниця — клітинка селянського господарства й суспільного устрою, найнепорушніша його підвалина. Своя хата, своє поле, жінка й діточки — такий є круг ідеалів селянина. Лише здійснивши їх, селянин стає добрим господарем, а стати ним є завданням його життя. Вся селянська ідеологія зосередковується навколо своєї хати, свого поля й патріархальної родини; вона, як до центру, тяжить до індивідуалістичного дрібновланицького господарства. Ця ідеологія, освячена віками традиції й релігією, цупко тримає мужика в межах свого вузесенького обрію, роблячи з нього міцну підпору економічного й суспільного консерватизму та силенної сили всіляких забобонів. Вірним цій мужицькій ідеології до кінця днів своїх лишається й поет-Кобзар. Він благає в бога —

«Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку»...

Кріпачка в його вірші «На панщині пшеницю жала» бачить у сні свої мрії, те, що бажає вона своєму синові-немовляткові:

«І сниться їй; той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий,
На вольній, бачиться, — бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
У-двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть»...

До цієї ідилії селянського добробуту на клаптикові вільній землі, у «хаточці в тім раї», до своєї родини на цьому тлі Шевченко прагнув, як у поезії, так і в особистому житті, особливо під кінець його, клопочучись купівлею невеликого ґрунту над Дніпром, будівлею хатини та одруженням з простою дівчиною. Там він бачить свою «благодать» —

«Поставлю хату і кімнату,
Садок-райчок насажу;
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті»...

Ці рядки написано в кінці 1860 року, коли поет клопотав уже над здійсненням своєї мрії. Раніше, на заслання, коли в нього не було на це надій, він міг тільки заздрити тому, хто цю хату має:

«Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата!
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти,
Хоч дитина немовляща»...

При таких уявах про основу економічного й суспільного побуту, про свою хату й родину, — всякий, хто порушує освячені мужицьким світоглядом патріархально-родинні звичаї, мусить уважатись за злочинця. І мужицька громада суворо карає такого злочинця: покритку вона виганяє з свого кола, байстря засуджує на поводитарство старців та на вічне призирство.

Шевченко що до цього не міг цілком іти за своєю громадою. У нього покритка й байстря — це найпокривдженіші, найбезталанніші елементи суспільства, продукт лихих суспільних відносин, і тому він плаче над їхньою гіркою долею. Покритка й байстря надзвичайно часто виступають у поезіях «Кобзаря». Але завжди

трактуються вони, як наслідки панського гнобителства, або як наслідок кохання селянських дівчат з панами й паничами. Він з таким бодем пише про ці соціальні продукти кріпацького лиха:

«А он бачиш? Очі, очі!
На-що ви здалися?
Чом ви з-малку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покрикта по-під-тинню
З байстрям шкандибає, —
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають,
Старці навіть цураються...
А панич не знає:
З двадцятю недолюдок
Душі пропиває».

Так само й «Відьма» в його творі, що з байстриюками від пана повертался острижена на Україну, з жахом про це згадує:

«І що з мене
Люди насміялись!..
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок»,

а коли ця покритка вмерла, — «у калюжі стару відьму чорти утопили» з погляду сільської громади, то на могилі її «осиковий кілок забивали». Тому то поет так закликає дівчат —

«не кваптеся
На панів лукавих,
Бо згинете осміяні» —

і гаряче радить їм:

«Кохайтеся
Хоч із наймитами, —

З ким хочете, мої любі,
Тільки не з панами!»

Тяжка пропаща доля покритки в такій громаді.
Вона марнує світом, аж поки не загине

«Межи псами на дорозі,
Де-небудь під тинном»,

і з дитини її не вийде нічого, бо й вона пропаща з по-
гляду цієї громади, —

«І ніколи із байстряги
Не матиме мати
Собі доброї дитини».

Навіть «матір божу» Марію Шевченко трактує як
наймичку «у Йосипа, у тесляра», що «благовістилася»
від кохання «з веселим гостем молодим», і коли не стала
покриткою, то лише через те, що старий тесляр покритив
її «благовісний гріх», а то б убили її, і не було б Месії.
Таким чином

«Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї¹⁾ хати
Нам возвістилася. Як би
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б біднії раби
І досі мерли б»...

А все таки й Марія

«під тинном,
Сумуючи у бур'яні
Умерла з голоду».

Таке людське, і навіть більше — мужицьке тракту-
вання релігійної легенди могло зародитися лише в го-
лові, заповненій цією мужицькою мудрістю. І ні на хви-

¹⁾ Себ-то Йосипа тесляра. А. Р.

лину не зароїлася в цій самій голові думка протесту проти тої своєї вже громади, що виганяє зо свого кола покритку і цурається цієї порушниці норм селянського звичаю. Ні одного слова осуду проти цього варварського звичаю! Поет приймає його, як щось належне, непорушне, що не підлягає критиці. Увесь гнів його виливається лише проти панів, винуватців цього лиха, що роблять дівчат покритками та плодять байстрят.

В таких трагічно-епічних тонах малює поет сцену, як батько й мати виганяють Катерину з дитиною.

«Доню моя!
Що ти наробила?...
Оддячила! Іди ж шукай
У Москві свекрухи!
Не слухала моїх річей,
То її послухай!..
... Іди од нас!»...

говорить мати. —

«Ледви-ледви
Поблагословила:
«Бог з тобою!» — та, як мертва,
На діл повалилась.
Обізвався старий батько:
«Чого ждеш, небого»?
Заридала Катерина», —

просячи у батька простить її, а він їй говорить:

— «Нехай тебе Бог прощає
Та добрі люде!
Молись Богу та йди собі —
Мені легче буде»...
«Отаке-то на сім світі
Роблять людем люде», —

зауважує поет. Немає тут у нього бунту, немає протесту

сту. Лишається тільки «дрібними сльозами лихо вилити».

Своїми думками про жінку, про родину, Шевченко залишився на рівні мужицької філософії. Кріпак і ворог кріпацтва, мужицький поет не зміг повстати проти забобонів і темної філософії своєї «громади у сіряках».

VIII.

КРІПАЦТВО И ШЕВЧЕНКО.

Хоч з якого боку починаємо розглядати Шевченкову творчість, аналізувати й студіювати його соціяльну постать, то що-разу з неминучістю під Шевченком розкривається його суспільний ґрунт — його кріпацька верства, його мужицька рідня. І недоля найглибших низів закріпощеного селянства, і їхні мрії й поривання переливаються в натхненне слово Кобзаря. А ця недоля — то насамперед кріпацтво, «панщина проклята»; і мріє «народ отой убогий» насамперед про волю «без холопа і без пана». Не міг поет, що сам вийшов із отого кріпацького *пекла*, та попав у салдатську неволю, що сам на власній шкурі зазнав, яка то «там неволя, робота тяжкая», — не міг він, звичайно, байдуже пройти мимо кріпацтва в усіх його виявах з усіма його наслідками. Навіть більше, вся поезія Тарасова, як рівно ж і ціла його соціяльна й ідейна постать, глибоко коріниться в кріпацько-селянському ґрунті. Кріпацьке ярмо було основою суспільних відносин, ним визначалося взаємне положення клас і їхня суспільна ідеологія, в тому числі й Шевченкова. Ні його козацьку романтику, ні його націоналізм, ні його соціяльну поезію не можна зрозу-

міти, коли забути, що вони походять від верстви, пригнобленої ярмом кріпацьких відносин.

А ці відносини — після того, як козацько-хлопська революція 1648—1649 років обернулася в козацько-старшинську, а потім у поміщицьку реакцію — неухильно розвивалися й зміцнялися, і за два віки досягли свого вершка. Ми вже бачили, як старшина й козацькі верхи перетворювались у поміщиків і як зростав їхній гніт над селянством, зростала панщина і міцнішала влада поміщика над кріпаком.

Соціально - економічний натиск на хлопство українського дворянства, що в цьому підпорі мало в московському абсолютизмові, компенсація його за політичні втрати розграбованням земель та закріпощенням селян, — все це крок за кроком, де далі більше погіршувало становище кріпаків. Цей поступ закріпощення, як уже вияснявалось, витворював у селянстві ґрунт для ідеалізації козацької минувшини та для спогадів про те, як то колись добре виганяли з України феодальну польську шляхту, як робили землю «сполною». От тоді то — ідеалізує й Шевченко —

«Братерська наша воля,
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела».

Але потім Москва (особливо ж цариця Катерина) знищила козацьку волю, зруйнувала Січ, а старшини із гетьманами за її допомогою «панам на Україні люд закріпостили».

Шевченко діяв у ту епоху, коли кріпацтво в своєму двохсотлітньому розвитку дійшло до найвищого ступеня свого розквіту, стало вже в гостру суперечність з інтересами економічного й суспільного поступу і хи-

лилося на упад. Але тим важче й гостріше мусила відчувати його тягар закріпощена верства. Доби загнивання й занепаду віджитих суспільств завжди характеризуються звироднінням і цілковитим паразитизмом своїх командних клас. Поміщицька верства часів Шевченка виявляла вже всі ознаки і економічного розкладу свого ладу, заснованого на рабській праці, і свого суспільного гниття; — «мочемордіє» — яскравий його вираз.

До цих часів 1840—50 р. р. минулого віку стосується посвідка історика, що «кріпаковласництво на Україні тільки що досягло повного усвідомлення своїх сил і виявляється тріумфом самопевности... Там панує найжахливіше сполучення жорстокости й безладдя в поміщицькому господарстві: вимоги поміщиків надмірні... катування на лихе звели нарід»¹). Звичайно, для далекозорішого за звичайних поміщиків дворянського історика дуже неприємно те, що його колеги по класі «на лихе звели (развратили) нарід», бо від цього вони самі могли потерпіти. І справді, доведене до розпачу панщиною, здирством і катуванням, селянство вибухало бунтами-повстаннями проти своїх гнобителів. Треба зазначити, що в значній мірі і панський лібералізм, і різні проекти звільнення селян, просвітивши, звичайно, їх спочатку поміщицькими школами (Куліш), і бажання примиритись з оцим «покривдженим меншим братом», — були наслідками страху перед звільненням селян знизу, себто перед революцією.

Вся історія кріпацьких відносин цих часів (1840—1850 р. р.) заповнена роз'єднаними спробами селян скинути з себе ярмо кріпацтва. Так, на Поділлі в 1845 році спалахнуло повстання з участю 3.500 селян. У 1846

¹) Самарин. Див. у Семейского «Крестьянский вопрос в России», т. II.

році хвиля селянських повстань прокотилася по Галичині і мала свій відгук і по цей бік Збручу. Правобережні пани дуже непевно почували себе в 1847 році; серед них ширились чутки, що селяне збираються вчинити нову коліївщину — мають різати поміщиків поляків. У 1848 р. були бунти в 11 поміщицьких маєтках. Такі настрої селян, особливо в зв'язку з революцією на Заході 1848 року, дуже непокоїли українських панів. Статистика за часи царювання Миколи 1 нарахувала 556 селянських бунтів; насправжки ж їх було, звичайно, більше. Зростання селянського протесту проти панщини яскраво виявляється такою табличкою селянських повстань:

За роки 1830 — 34	було в Росії	46	повстань
„ „ 1835 — 39	„ „ „	59	„
„ „ 1840 — 44	„ „ „	101	„
„ „ 1845 — 49	„ „ „	172	„
„ „ 1850 — 54	„ „ „	137	„

Іноді в цих повстаннях брало участь до 10.000 кріпаків. Більшість повстань задушено було військовою силою з неминучими езекуціями й засланнями на Сибір¹⁾. Роз'єднані селянські повстання не могли розвинути у революцію, бо не було в містах революційної верстви, яка змогла б об'єднати їх, ставши на шлях революції. Російська буржуазія, що тоді ще тільки народжувалась, уже зо своїх пелюшок горнулася під царську опіку і не могла без неї розвиватись.

Отже, коли взяти на увагу наведену табличку, що розгортає картину селянського невдоволення в часи творчої діяльності поета - кріпака, і особливо в 40-ві роки, коли він бував на Україні (1843 і 1845 - 47 р. р.)

¹⁾ Усі відомості про повстання взято у Семевського «Крестьянский вопрос в России», т. II.

і бував як раз у губернях, що належали до числа тих, де найчастіше вибухали селянські бунти (Київщина, Чернигівщина), то ясно стане, як він мусив реагувати на кріпацтво. Його малюнки кріпацького побуту — то малюнки пекла.

«Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обути
Панят недорослих. А он роспинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину, —
Єдину надію! — в військо оддають...

...А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне».

Так писав Шевченко у 1844 році («Сон»). Тяжкі злидні кріпацького життя, «неволя, работа тяжкая» — такі вражіння, і тільки такі, виніс він із свого соціального оточення. Навіть природа, що в ній поет завжди кохався, — Дніпро, гори, гаї, садки, серед них «зеленіють широкі села», — все це чорніє на тлі соціального лиха.

«Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люде; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть.

.....
І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли

Пани лукаві. Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...»

Особливо лютував кріпацький гніт на Лівобережжі. На Правобережжі, боячись «польської інтриги», царський уряд ще так сяк утримував поміщицьку сваволю в певних межах пристойности і змушений був оглядатись і на кріпаків. А на Лівобережжі такої небезпеки не було і там панам була повна воля розпоряджати життям і смертю кріпаків. Така де - яка різниця в становищі селян по різних боках Дніпра спричинялася до своєрідної работорговлі. На Правобережжі в цей час зароджувалось і розвивалось цукроварство й гуральництво, виростаючи в поміщицьких латифундіях. В умовах кріпацьких відносин розвиток промисловости, також заснованої на кріпацькій праці, ще погіршує життєві умови кріпаків, бо поміщики в звязку з цим не тільки визискують їхню невільницьку працю, але й торгують нею. Коли пан продає кріпаків разом із землею іншому панові, то це ще не змінює їхнього становища. Але коли він їх одриває від землі, від родини і продає як собак, то це вже далеко гірше. Початок промисловости утворює ґрунт для такої масової работорговлі. А як; коли не работорговлею, можна назвати підряджування фабрикантами у поміщиків людей на роботу? Звичайно, поміщики беруть гроші за цих «білих негрів» і віддають їх голих і босих на роботу в фабриках, де вони «хворіють, умирають десятками, нудьгують і тікають юрбами»¹⁾.

Правда, продаж людей взагалі становить звичайне

¹⁾ Посвідка Самарина у Семевского, «Крест. вопр.», т. II., стор. 509.

явище при кріпацтві, промисловість створює для нього лише ширшу основу. От такії то діла «ми творимо у нашім раї» — говорить поет. «Ми в раї пекло розвели». Отже не тільки

«З братами тихо живемо,
Лани братами оремо», —

що відповідає відносинам панщини, але й

«... продаєм
Або у карти програєм
Людей — не негрів, а таких,
Таки хрещених, та — простих».

І поет з усією силою повстає проти таких законів, «катами писаних за вас», себ-то за поміщиків.

«Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу,
Та й лупите по закону» —

так ганьбить він цих рабовласників — «просвіщенних християн». Він питає у них:

«Ви розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо», —

пророкує їм поет, накликаючи на них «новий огонь з Холодного Яру», себ-то нову гайдамаччину, нове повстання хлопів проти панства. Ненависть до панів-по-

міщиків цілком логічно впливає у закріпощеного мужика, як класова ненависть пригнобленої класи проти гнобителів. Поезія Шевченкова повна такої ненависти. Час, коли він закликає своїх панів-земляків —

«Обніміте ж брати мої,
Найменшого брата!»

був надзвичайно скороминучий. Це власне був коротенький миг ілюзій, викликаних ліберальними балачками серед «освічених поміщиків» та вільнодумством мочеморд. Та й на них, по суті, поет не покладав особливих надій, він тільки попереджував їх —

«Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде», —

віщуючи їхнім дітям кару:

«І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...»

На далі ж од таких закликів до поміщиків не лишилося й сліду. Панський лібералізм і народолобство були занадто наносного характеру і ніколи не мали вони серед своєї верстви глибокого ґрунту. Через те й Шевченко ще до арешту вже не покладав на них ніяких надій.

«Нехай пани знущаються,
Братами торгують,
Та сльозами кровавими
Сатану частують, —
Їх вже душі запродані...»

Арешт кирило-методіївців, а потім західно-європейська революція 1848 року цілковито розвіяли ці кво-

лі парості поміщицького лібералізму. Колишні приятелі Шевченкові припали «к стопам» «неудобозабываемого тормоза», як звав Шевченко Миколу І слідом за Герценом, а поет - кріпак далі ще більше «люте панство проклинав», поглиблюючи соціяльний зміст своєї невільницької поезії. Всі його поривання, його рай на землі, мають одну невідимну умову, щоб

«... не осталось
Сліду панського в Україні...»

Характерно, як ставився Шевченко до бунтарських спроб селян покінчити панщину за-раз. Уже з його поезії це відношення виступає ясно. Але найкраще підкреслюють його такі нотатки самого Шевченка у своєму «Журналі» під час подорожу по Волзі із заслання (1857 рік). Пропливаючи мимо одного села, Шевченко записує про таку видатну подію, що трапилась у ньому: «Минулого літа, коли поспіло жито й пшениця, мужичків вигнали жати, а вони, щоб покінчити панщину за один раз, підпалили його з усіх кінців при сприятливому вітрі. Жаль, що яровина не поспіла, а то б і її за один раз покінчили б. Відрадісна подія»¹). Певно, що приятелі Шевченкові з освіченого панства в оцій «відрадісній події» і у відношенню до неї поета кріпака побачили б саме тільки безумство. Але воно таке характерне для поета, що повертаючись з неволі, віз з собою ненависть до неї і «відрадісну подію» вбачав у кожному вияві такої ненависти і з боку своїх мужичків. В іншому місці щоденника Шевченко записує зовсім інший вчинок «кротких мужичків», де вони «замість щоб просто повісити свого грабіжника (поміщика), прийшли до губернатора прохати управи»²). І тут відношення ясне.

¹) Щоденник, 19/ІХ 1857 р.

²) Ibid. 7/ІХ 1857 р.

Що б не написав Шевченко, за яку б тему він не взявся як поет, — завжди і всюди, коли торкається він соціального побуту, його муза роздирає «завісу народнього життя», роздирає завісу класових відносин, гнобительства і здирства: з одного боку — жертви кріпацтва, а з другого пани гнобителі та їхні підніжки, — і кожен такий вірш обертається в ганьбу кріпацькому ладові, у викривання «собачих звичаїв» панства. Сам поет визнає цю свою кріпацьку основу ненависти до панів, сам заявляє, що от давно б хотілося списать йому Марину,

«Так що-ж? сказали б, що брешу:
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї.
Сказали б просто: дурень лає
За те, що сам крєпак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Єй-богу, не лаю!
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн»,

себ-то на панів поміщиків, бо «і звір того не зробить дикий», що вони діють з братами кріпаками. У цих рядках поет просто і ясно заявляє про виразно класовий характер своєї поезії, — він і на думці ніколи не мав отого чистого надкласового надполітичного мистецтва. Для нього *слово* — то була зброя, поставлена борцем-поетом на сторожі коло «людей закованих моїх, убогих нищих».

Боротьба за убогий нарід селян-кріпаків, природна річ, ставить Шевченка у вороже становище до всіх верств і людей, що так чи інакше звязані з визиском і гнобленням найнижчої верстви його часу. І націоналізм його соціальною основою має те саме кріпацтво.

У Шевченка «моя Україна» — то і є «народ отой убогий» — закріпощене селянство. Все, що соціально стоїть над ним — то вороги цього селянства і вороги Шевченкові. Поруч з паном виступає його підніжок — жид. Цей жид у Шевченка — є всюди яскраво виявлений тип — то шинкар, лихвар, орендар, панський брат, що в кріпацьких відносинах був звязковим кільцем у системі визиску. Жиди і в економічному житті того часу, і в поезіях «Кобзаря» виступають, як представники грошевого (лихварського) капіталу:

«А тим часом жиди в селі
З грішми появились».

До цих жидів, як соціально-гнобительських елементів Шевченкової і попередньої історичної доби, поет має одне відношення. Але поруч з цим у «Кобзарі» трапляються і «сердешні жиди». Там, де вони уявляються поетові, як соціально-пригнічені — фарисеями, царями, фараонами — там і відношення до них цілком протилежне. У Шевченковій поезії багато є «іудейських» мотивів, він і до іудейських пророків так любив звертатися за натхненням у боротьбі проти соціальної неправди, бо в них находив співзгучні собі ноти. Він ганьбить «супостатів християн» що заповіддю Христа прикривають своє хижацьке обличчя і заявляє, що й кров Христа

«Не на жидах, — на нас лукавих,
На дітях наших препоганих».

Ще виразніше у Шевченка класова основа боротьби з ляхами. Вони в нього — то синонім шляхти, ляхків - панків, знов таки ще більших гнобителів кріпака. Він їх ставить поруч зо своїми панами, називаючи остан-

ніх «людоїдами лихими, — новими ляхами»; навіть більше, свої пани виявляються ще гірші, бо

«Гірше ляха свої діти
Її роспинають».

Класовий характер такої полонофобії особливо розкривається у вірші «Ляхам», де поет ідеалізує ті часи, коли козаки «братались з вільними ляхами», аж поки «неситії ксьондзи, магнати нас порізнили, розвели». Отже оті зненавиджені ляхи — то ксьондзи, магнати, шляхта, а не взагалі ляхи, бо з вільними ляхами «ми б і досі так жили», себ - то браталися б.

Так само й москалефобія має соціальну основу протесту селянства проти панів, здирства бюрократії та «христолюбивого воїнства». Так само й німцефобія виявляє опір селянства проти натиску капіталу й визиску. Так і цілий націоналізм Шевченків ґрунтується на класовій ненависті закріпощеного мужицького народу проти всіх верств, що над ним стоять і його визискують та мають ріжноманітне національне обличчя, не виключаючи й свого — українського.

Через те немає у Шевченка ніякого упередження проти взагалі чужинців, проти народів, не звязаних станом посідання з його народом. Через те ж він так прихильно ставиться до всіх гноблених народів, і не тільки до слов'янських, а й до «бусурманських», як оті оспівані ним кавказькі герої — борці за волю, як киргизи, то-що.

Тому то Шевченків націоналізм нічого спільного не має з тим зоологічним націоналізмом, що сіється чорносотенством і всіма гнобительськими класами, як засіб проти революції «роботящих рук».

ІХ.

БУНТ ПРОТИ ОФІЦІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.

Класова протилежність закріпощеного люду, Шевченкової «громади у сіряках» до поміщиків, ворожість до гнобительського панства, прагнення волі та поривання разом покінчити з кріпацьким ярмом, — загалом суспільна свідомість поневоленого селянства, піднімаючись до розуміння суті суспільних відносин, виходячи з вузького обрію суто мужицької філософії своєї волости, своєї хати, неминуче мусить приходити до цілковитого заперечення всього суспільного ладу, збудованого на визисковій кріпацької праці, до боротьби проти всіх основ його.

Селянство в масі своїй самотійно, як класа, ніколи не піднімається до такого загального розуміння суспільного устрою та до одностайної боротьби за свої класові інтереси, бо по суті воно не становить і виразної класи, будучи аморфною, розпорошеною, роз'єднаною в кращому разі на окремі громади, суспільною масою, що стає соціально активною лише йдучи за проводом інших клас. Без такого проводу революційно активної й об'єднаної класи з центрами свого скупчення в містах — селянська боротьба за свої інтереси завжди

виливається в окремі бунтарські вибухи, роз'єднані спроби покінчити зо своїм безпосереднім гнобителем — поміщиком (убивство, підпал маєтку), а не з цілою системою. В кращому разі така боротьба виливається в гайдамаччину, пугачівщину, жакерію, але уже й таких розмірів їй надають інші класові угруповання (козацька сірома в гайдамаччині, уральські робітники й козаки в пугачівщині, робітники копалень і ремісники в селянських війнах Німеччини, то-що). Обмежуючись виступами проти своїх найближчих і безпосередніх ворогів, селянська боротьба сама собою не скеровується проти державної влади, як захисниці інтересів гнобительських верств, не прагне до захоплення її. І як фінал таких бунтарських вибухів села чи й волости з'являється як раз державна влада з військом, езекуціями, тюрмами та сибірською каторгою і таким чином відновлює «лад».

Шевченко віддав належну данину цьому мужицькому бунтарству. Його опоетизовання гайдамацької різанини, його накликування суду й кари на гнобителів кріпацького люду, його задоволення з приводу окремих розправ кріпаків над своїми панами виявляють це вповні. Але Шевченкове бунтарство що до розмаху його поривань, що до мети стоїть далеко вище від звичайного мужицького. Він не тільки закликав повісити розбійника-поміщика, але й кликав «царя до ката повести», скерувавши всю силу свого поетичного протесту проти царської держави, проти царату, що завершує собою систему визиску й гнобительства.

Російська держава того часу трималася на трьох кітах: самодержавіє, православіє й народність, що в перекладі на мову суспільних відносин означає: цар, попівство і дворянство, — сили панування. Ясна річ, що мужикові суто емпірично найлекше визначити своє відношення до пана. Пани безпосередньо душать і визи-

скують кріпаків. Не так яснє відношення до якогось далекого царя, так далекого від селянської хати, що він набирає майже мітичного характеру. Відома є уява селянського світогляду, що цар або ж не знає панських кривд мужикові, або ж пани не допускають до нього правди, а то б він допоміг мужицтву. Соціально-економічні підвалини таких уяв висвітлювалися уже в другому розділі. І коліївщина, і пугачівщина, і навіть пізніші рухи селянські не могли обійтися без атрибуту царської влади. Навіть революціонери, як наприклад Стефанович, пробували підняти селян на повстання ріжними «царськими» грамотами¹⁾.

Шевченко що до цього стояв на далеко вищому — уже революційному — щаблі суспільної свідомости. Від протесту проти кріпацького ярма, від ненависти та проповіді пимсти й кари панам він логічно перейшов до царборства й протицерковної та протипопівської позиції.

Немає сумніву, що до повного заперечення царсько-дворянсько-попівського суспільства, збудованого на кріпаковласницьких відносинах, Шевченко в значній мірі підійшов через свій український патріотизм, як вираз його соціального звязку з закріпощеним народом придушеної країни. Проти абсолютизму й царської влади він насамперед повстав, як проти гнобителя України, як проти сили, що панам на Україні народ закріпостила, зліквідувавши попередю «козацьку волю», зруйнувавши Січ і т. д. Із такого патріотизму випливає призирство до «отечества», звязаного з «престолом». Оце «отечество» — патріотизм до офіційної Росії Шевченко тільки висміював, особливо в своїх українських панах. Досить навести кілька уривків з «Коб-

¹⁾ «Чигиринська справа» Стефановича 1873-1875 р. р.

заря», щоб початкову пружину царборства побачити наочно.

Колишніх козацьких героїв, що боролися

«За честь, славу, за братерство,
За волю України» —

Шевченко протиставляє своїм сучасникам-землякам, що й дітей своїх продають москалеві, як лепту

«Престолові, отечеству».

Це «отечество» поет не мислить окремо від царя і знов глузує над патріотами його —

«Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество»

говорить він своїм панам - поміщикам. Такий «патріот» у Шевченка виступає, як «щедрий та розкішний» гнобитель-лицемір, що

«Все храми мурує,
Та «отечество» так любить,
Так за ним бідкує,
Та так з його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..»

Нарешті, найвища міра глуму над «отечеством» — це поставлення його поруч з «новими петлицями» в царських розмовах («Сон»).

І от починається критика цього «престол-отечества». «Сон» і «Кавказ» можна вважати за перли її. Від малюнку соціального лиха, плачу людського, того раю, де «латану свитину з каліки знімають», «Сон» перено-

сить нас туди, де заводиться пружина цього лиха, і дає малюнок державного ладу й системи урядування в такій своєрідній формі:

«За панами — панства, панства
У сріблі та златі.
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті» —

а серед них, звичайно, цар — вершок урядової й суспільної піраміди.

«Дивлюсь: царь підходить
До найстаршого, та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака,
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той — меншого,
А менший малого,
А той дрібних; а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицах,
Та й давай місити
Недобитків православних».

Це є, звичайно, глузлива сатира, для тонкого мистецького вуха, мабуть, груба. Але яка вона правдива політично! Централістичний абсолютизм з нагаєм, як основним способом урядування, виявляє тут свою надуту пику. У такому ж глузливому освітленню виступає й підпора абсолютизму — бездушна вимуштрована армія —

«Мов журавлі
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті».

Друга підпора абсолютизму — його виконавчий апарат — бюрократія, апарат здирства, хабарництва й гнобительства, п'явки за виразом Шевченка.

«От і братія сипнула
У сенат писати,
Та підписувать, та драти
І з батька, і з брата.
А між ними і землячки
Де-де поглядають» —

не проминув і їх зачепити своїм гострим пером поет. Глузливий тон виявлення царського ладу з його атрибутами переходить у трагічний там, де починається протест. Тут протест цей проти цілого ладу як раз і має національний характер. Осьде пам'ятник цареві Петрові I з написом цариці Катерини — викликає у поета лють до них, як до катів України.

«Се той первий, що роспинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди.
Наїлись обоє,
Накралися!..
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України».

А ця історія нагадує йому, що «проклятий, несистий» цар «болота засипав благородними кістками» козацькими, «поставив столицю на їх трупах катованих» і Полуботка — «вольного гетьмана голодом замучив». Отже тут іще заперечення царату походить від національного романтизму. Такий самий його характер і в «Великому льохові», де «три душі» не мають приступу в рай за те, що одна при житті гетьманові Бог-

данові з відрами «в-повні шлях перейшла», коли «він їхав в Переяслов Москві присягати», друга, —

«Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави»,

а третя — цариці усміхнулась, не знаючи, що вона є «лютий ворог України». Але вже в «Кавказі» критика суспільного ладу визволяється від національно-патріотично-українського підходу та набирає і ширшого, і глибшого характеру. Маючи темою протест проти завойовницької політики Росії на Кавказі, поезія ця удари гострої критики скеровує і на царат, і на православіє з їхніми тюрмами, кайданами, храмами та іконами, ганьбить гнобительство народів, кріпацтво, бичує грабіжницьку війну, що розливає річки сліз і крові, де «утопить всіх цариків би стало», —

«Не ріки, — море розлилось
Огненне море» —

підкреслює поет. «Лягло кістьми людей муштрованих чимало», і все то на те, щоб загарбати у «лицарів великих» їхні чурек і саклю й сині гори, та щоб «просвітити» «догматами не просвіщенних» чужородців.

«У нас же й світа!.. Як на те —
Одна Сибір неісходима.
А тюрм? а люду? Що й лічить!
Од молдованина до фінна —
На всіх язиках все мовчить...
Бо благоденствує!..»

Така політична критика, що з кожного рядка робить революційний заклик, зробила б честь і далеко пізнішому революційному поколінню. Оганьблення ж

завойовницької війни було викликом усьому офіційному суспільству, навіть і «освіченому». Політичні фарби цього твору чергуються з релігійними — з критикою православія цареславного.

«У нас
Святую біблію читає
Святий чернець, і навчає,
Що царь якийсь-то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив — тепер на небі!
От бачите, які у нас
На небі...
...В нас дери,
Дери та дай,
І прямо в рай,
Хоть і рідню всю забори!»

Грабіжницька й лицемірна суть православного християнства (або «візантійства», як його звав Шевченко) знаходить найкращий вираз у таких рядках:

«Храми, каплиці і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм¹⁾
Неутомимі поклони —
За кражу, за війну, за кров, —
Щоб братню кров пролити, просим,
А потім в дар тобі приносим
З пожару вкрадений покров...»

На таку критику, на таке викривання справжньої суті суспільного ладу, що ховає своє експлуататорське обличчя за релігійними покровами, здатні бувають лише пригнічені, роботящі класи. Класова суть царату Шевченкові була цілком ясною. Вона розкривається в таких словах, звернутих до земних владик:

¹⁾ Себ-то Христа. А. Р.

«Доколі будете стяжати
І кров невинну розливать
Людей убогих, а багатим
Судом лукавим помагать?»

Царська держава, як апарат панування багатих над убогими з її «судом лукавим» для оборони цих багатих знаходить тут свою поетичну формуловку. Проти такої держави з її неволею для трудящих, рабів панських, Шевченко повстає й нащадкам своїм заповідає —

«Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте».

Усі вищецітовані поезії Шевченко написав переважно у 1845 році, себ-то як раз тоді, коли він перебував у колі українських панів, коли він знався з київськими слов'янофілами. І коли порівняти їхню елейну проповідь кротости й непротивленства, їхній страх перед усім революційним, з оцими рядками — закличками кров'ю гнобителів окропити волю, то цілковита класова протилежність Шевченка до його учених приятелів стане досить наочною. В усіх виявах царсько-дворянського ладу, в усіх його політичних кроках він вбачає гнобительство й грабіжництво. Опинившись на заслання в Закаспійській пустелі, він і там реагує на цю загарбницьку політику —

«Од спокон-віку і до нині
Уже й твердині поробили,
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли;
Затого будуть і могили —
Всього наробимо колись».

Так само, як і в «Кавказі», ходу завойовницької політики абсолютизму поет виявляє, як наступ тюрем, кайданів, кнута й неволі на незачеплені ще царською «цивілізацією» та візантійською церковщиною народи.

Таким чином протицарська поезія Шевченкова, в процесі розвитку його соціально-творчого генія де далі набирає все ширшої основи. На початку Шевченкове царборство виникло з його українського націоналізму, що знов таки основою мав закріпощений нарід селян, потім воно перейшло у всебічну критику російського абсолютизму взагалі без огляду вже на Україну, а ворожість до російського царату з часом розвинулася в принципіальне заперечення царської влади взагалі для всіх часів і народів. Усіх царів — і біблейських, і стародавньо-слов'янських — Шевченко виводить, як катів. І щоб удари його по царатові взагалі були дошкульніші, він за об'єкти їх обирає найуславленіших із них, «святих» царів — біблейського Давида, «святого пророка», «неситого царя» й «старого котюгу»; слов'янського — Володимира теж «святого» та інш. Інтересний підход цієї поезії «Царі». Автор кличе собі «стареньку сестру Аполлона», щоб заходитися у-двох

«Царів, або що, воспівать!
Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки:
Хотілося б зігнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазанниках божих»

та подержати у своїх, мужицьких, звичайно, руках «святопомазану чуприну». Явно глузливий тон уже за-рані визначає характер отого «воспівання». І справді,

поет показує такі їхні «святії» діла, що тільки й доводиться сказати:

«Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських!»

Таке загальне відношення до всіх і всяких царів, князів і імператорів — «п'яних кесарів» — «Нерона лютого», або й сучасного поетові «зłodія» Луї-Наполеона — випадково приводить Шевченка навіть до правдивих історичних уяв про них. От, наприклад, він у щоденнику своєму згадує Святославову гору, названу так тому, що ніби то з неї Святослав — «цей п'яний варяг, розбійник, милувався з своєї ватаги (шайки), що пінула води святого Дніпра своїми розбійницькими човнами»¹⁾. Нема чого й казати, що в цій атестації героя старої Руси є далеко більше історичної правди, а ніж в усіх «історичних» і «учених» тлумаченнях про «державу» варягів та її «державних» мужів, що сучасні уяви про суспільство й державу прикладають до часів абсолютно відмінних.

Друга замітка щоденника сприводу іншої гори, чомусь названої Царевою, виявляє загальне відношення поета до самої природи царської влади. «Коли цар зійде на таку гору, — занотовує Шевченко, — то це вже не дурно, а треба думати для того, щоб неситим оком оглянути околицю, скільки там (коли він вояка) за одним разом можна вбити вірнопідданих, а коли він, крий Боже, агроном, так це ще гірше, особливо, коли околиця виявиться неродюча, то він височайше повелить зробити її родючою, і тоді потом і кров'ю кріпака угноїться неродючий солонець»²⁾.

¹⁾ Щоденник 7/ІХ 1857 р.

²⁾ Ibid.

Ненависть Шевченкова до царів може зрівнятися лише з його ненавистю до панів, що для них він тільки й має такі епітети, як «лакейско-боярское сословие», грабіжники, розбійники і кровопійники, бо звязок царя зо своїм лакузницьким сословієм був для поета ясний. Але він обурюється не тільки проти того, що ці лакузи царя так

«Люд домуштрували,
Що сам фельдфебель ¹⁾ дивувались
І маршировкою і всім,
І «благосклонні перебували
Всегда к єфрейторам своїм», —

він обурюється і проти всіх, хто терпить це царсько-боярське, або фельдфебельско - єфрейторське ярмо:

«А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби, —
Німії, подлії раби,
Підніжки царські, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї,
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу! Роспинать,
А не любить ви вчились брата!
О, роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш?»

Такою пристрастю й люттю вибухає поет проти підлих рабів і царських лакуз у мережаній лівреї, себ-то знов проти тих самих панів. Найвищого розвитку ця ненависть до царів і панів набирає в останніх творах поета, писаних під кінець його життя. У своєму прагнен-

¹⁾ Себ-то цар Микола. А. Р.

ню «святої волі» без царів і без панів він доходить до одчаю —

«Горе, горе!
Дрібніють люде на землі,
Ростуть і висяються царі» —

і з докором звертається до людей:

«О, люде, люде небораки!
На-що здалися вам царі?
На-що здалися вам псарі?
Ви ж таки люде, не собаки!»

Але кінець-кінцем поет закінчує активним оптимізмом. Торжество правди і волі мусить настати, бо це є прагнення мільйонів, в муках і печалі висловлене поетом:

«Муко, муко!
О скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують?
Не зацькують! А люде тихо,
Без всякого лихого лиха,
Царя до ката поведуть!»

От у цих рядках уже вчувається важка хода повсталого народу, стихійний тероризм довготерпеливої маси, що раз зрушивши, уже ні на яку силу не зважає і поважно зробить своє діло — «рострощить трон, порве порфиру» і «без всякого лихого лиха» вчинить розправу над своїми гнобителями. Ця проповідь повстання й пімсти панам гнобителям набирає жорстокого характеру, коли поет іменем України пророчить її «лукавим чадам»,

«Що пропадуть вони лихі,
Що їх безчестіє і зрада,
І криводушіє — огнем,
Кровавим, пламенним мечем

Нарізані на людських душах;
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий царь,
Їх кроткий, п'яний господарь!
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікати; не втечете
І не сховаєтеся! Всюди
Вас найде правда-мста, а люде
Підстерезуть вас, на то те-ж
Уловлять, і судить не будуть:
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім, без ката
І без царя, вас, уснуватих,
Ростнуть, розірвуть, розіпнуть,
А кров'ю вашою, собаки,
Собак напоять!»

Ці рядки дають найкращу відповідь тим лицемірним славельщикам Шевченка, що розносять галас про жорстокість революції. Пролетарська революція на ділі виявляє далеко менше лютости, ніж те, до чого закликає поет Шевченко. Зі своєю правдою-мстою і проповіддю катувань своїх соціальних ворогів та знуцання над ними він відбиває дух бунтарства й пімсти низової селянської стихії, коли вона зрушить зо стану терпіння й покори. Організація, система, плановість і доцільність у боротьбі не дуже прищеплюються до селянських рухів. Вони становлять властивість у боротьбі уже пізнішої суспільної формації — пролетаріату. Селянство ж у розпалі боротьби виступає здебільшого як сліпа стихія, що на першому плані має нищення найближчих і безпосередніх ворогів, пімсту проти них. У звичайні часи распорошена економічно селянська маса, в момент революційного вибуху, перетворюється в анархічну стихію, даючи повну волю руйнацькому інстинктові її. Така є в своїй основі психологія селянської

революції, і свій яскравий відсвіт знаходить вона в Шевченкові, як вираз запеклої класової ненависти кріпака до одвічних кровопійників-визискувачів, поміщиків з їхньою царською державою, як силою поневолення.

Тарас Шевченко з натхненням ветхозавітних пророків накликає отаку криваву революцію проти панів і царів. Тоді, як

«Окують царей неситих
В залізній пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять;
І осудять неправедних
Судом своїм правим» —

тоді пригнічені убогі люде — роботящі голови і руки

«Спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті».

Шевченко бачив і відчував розклад феодально-кріпаковласницького суспільства, він цілком правдиво називав дворянство «аристократично-гнилою породою», він говорив, що й під царями корінь «уже гнилий, уже червивий, і малий, і худосилий». Занепад кріпаковласницького ладу для цих часів 1858-1860 р. р. уже наочно був неминучий. Шевченко сподівався й бажав, щоб з ним загинув і царат, і всякий гніт, і неволя. Йому вчувалося вже, як замість «рику самодержавного владики, царя неситого» —

«Плач великий,
Во-місто львчищого рика,
Почують люде, і той плач —
Нікчемний, довгий і поганий
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач».

Повстаючи проти царсько-шляхетського суспільства з його кріпацькими відносинами, Шевченко мусив ненавидіти й його охоронні сили муштруваної армії та стягати покров лицемірства й з релігії, що освячує такий суспільний лад. І справді, — він ненавидів «візантійство» та «христоролюбиве воїнство».

Миколаївська армія на тлі кріпаковласницьких відносин сама була їх відсвітом, і це інакше й бути не могло, бо військова, як і всяка інша, організація суспільства залежить від його економічної структури. Відносини поміщика й кріпака в армії відбиваються у відносинах офіцера й салдата. Військо з кріпаків, віддаваних до нього поміщиками, збудоване на рабських основах, під владою привілейованої офіцерської касти з дворян і дворянчиків, — така була армія кріпаковласницького суспільства. Палочна дисципліна, жорстока муштра, перетворення вояка в покірливого бездушного автомата — були умовами боєздатності такого війська, куди поміщики віддавали всіх тих, хто найменше корисний був у їхньому господарстві. Віддавання в москалі було одним із виявів гніту царсько-поміщицького ладу над закріпощеною верствою, переводилось, як кара за провини перед поміщиком і здебільшого падало на найнижчі шари кріпаків, на отих убогих вдовиченків сиріт та наймитів, що не могли відкупитись од салдатчини. Як вияв соціального гніту, виявляється салдатчина і в Шевченковій поезії, — вона показує нам вдову, що

«Шкандибає —
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати
До тих самих, до багатих,
Що сина в салдати
Позоторік заголили».

Така ж сама доля жде й наймита —

«Щоб він де-небудь прихилився, —
То оддадуть у москалі».

Таке нагодоване й обуते і кайданами окуте «христолюбиве воїнство» — підпора царського ладу — викликало в поета огидливу антипатію, про що сам він писав: «Як пригадую, в дитинстві мене не вабили салдати, як це звичайно буває з дітьми. А як став я приходити до того віку, коли вже розумієш справи, — у мене прокинулась непереможна антипатія до христолюбивого воїнства. Антипатія зростала в міру стикання мого з людьми цього христолюбивого звання... Річ природня, що антипатія моя зросла до огиди. І треба ж було лукавій долі моїй так уїдливо люто поглумитись наді мною, штовхнувши мене в найсмердючішу гущу цього христолюбивого звання!»¹⁾). Через те саме «і бравий салдат здавався мені менше за осла подібним до людини» — говорить поет, з де-яким задоволенням констатує, що з нього так і не зробили салдата і що за десять років салдатчини він «не тільки глибоко, але навіть і поверхово не вивчив ні одного артикулу з рушницею»²⁾). Те саме знаходимо й у поезії Шевченка про самого себе, про те, як що-ранку у неволі ждав він вечора,

«Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати».

Основа такої огиди до війська полягала в тім, що це була царська підпора, «русское оружје», — відношення до нього визначало відношення до цілого само-

¹⁾ Щоденник 19/ІХ 1857 р.

²⁾ Ibid.

державно - поміщицького ладу. Характерна з цього приводу згадка про одного з своїх приятелів відомого А. Ф. Чужбинського, що залишився винен Шевченкові 23 карбованці і на нагадування нужденного поета — рядового салдата — «навіть віршами не відповів». Та не в цій справа, а от у чім: «Минулої зими, — занотовує Шевченко, — у фейлетоні «Р. Инвалида» бачу на довжелезних стовбцях довжелезного українського вірша . . . — огидні й підлі лестощі «русскому оружию». Ба — гадаю собі — чи не мій це приятель так утнув! Дивлюся — справді він: А. Чужбинський. Так ти, мій любий, живий і здоровий, та ще й підлоти навчився». Ця зайва риса ще раз підкреслює, які то були Шевченкові землячки з панів, що один, припавши до царських ніг («царь, дай бог йому здоровля й довгого царствования»), назвав поезію Кобзаря «п'яною музою» (Куліш), другий від колишньої слов'янської спілки докотився до царської імперії і говорив про «донкіхотські мрії про місцеву політичну незалежність» України (Костомаров). Третій відзначився лестощами до «русского оружия» (Чужбинський). Четвертий став царським цензором (Лазаревський) і так далі... Всі вони пішли своєю стежечкою, швидко зліквідувавши молоді панські пориви до волі. Один тільки Шевченко й міг про себе сказати, що й через десять літ заслання «ні одна риса в моєму внутрішньому образі не змінилася». А коли й змінилася, то в зовсім протилежний від його приятелів бік: «Деякі речі проясніли, округлились, прийняли природній розмір і образ», як він сам себе характеризує.

Прояснило розуміння природи суспільного устрою з його гнобительською трійцею: цар, поміщик і піп. Особливо округлилось, краще сказати загострилося розуміння ролі жрецько - попівської касты — авторитетом всіляких релігій, в тому числі й православія, — освя-

чувати рабовласників, кадити «димом фіміяма перед порфірородними ідолами» та задурювати голови пригнічених мас. На доказ цього можна навести такі просто блискучі рядки з поезії «Саул», писані уже в 1860 році:

«А маги, бонзи і жерці
(Неначе наші пан-отці)
В храмах, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми, кумирні, олтарі —
Раби німні покланялись».

Ще виразніше розкрив Шевченко зв'язок між релігією й командними класами, давши правдиву політичну оцінку православію. Повертаючись із заслання на пароплаві по Волзі та пропливаючи повз місто Чебоксари, де «принаймні на - половину будинків і церков», поет сприводу цього факту ставить і розв'язує таке питання: «Для кого й для чого їх (церкви) побудовано? Для чувашів? Ні, для православія. *Головний вузол московської старої внутрішньої політики — православіє*»¹). Така ясність політичної думки ставить уже Шевченка вище над його суспільством. До неї він прийшов своїм протестанським розумом, бачучи, як це православіє з лицемірною елейністю допомагає панам визискувати кріпака, проповідуючи йому богоданність його стану, усім своїм ритуалом доводить йому природність рабства, виховує в ньому покору й терпіння на землі, обіцяючи натоміць рай на небі. А Шевченко повставав проти соціального пекла на землі та закликав не до покори, а до бунту. Тому він так вітав кожен навіть маленький промінь світла, «що може пройти в здавлену по-

¹) Щоденник, 17/ІХ 1857 р. Курсив мій. А. Р.

памі невольничу голову»¹). Його протест проти цього здавлювання попами голови трудящого люду, проти того задурювання мас волею божею, що наказує їй терпіти гніт, злидні й рабство, набирає цілком антирелігійного характеру:

«брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах!»

Апотеоза революції в творах Шевченка, цілковите заперечення всього, що існує й охороняє лад неволі й визиску праці, повний його нігілізм що до цього, роздирання всіх завіс і покровів релігійних, безудержний бунт і ламання й вимітання на смітник всього встановленого й святого — з надзвичайною силою відбивається в невеличкому віршикові 1860 року:

«Світе ясний, світе тихий,
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багрянцями закрито
І росп'ятієм добито? ..
Не добито! Стрепенися
Та над нами просвітіся!
Просвітіся! .. Будем, брате,
З багрянців онучі драти,
Люльки з кадил закуряті,
«Явленими» піч топити,
Кропилами будем, брате,
Нову хату вимітати».

Цей вірш говорить уже за щось більше від селянської революції . . .

¹) Щоденник, 10/XII 1857 р.

Х.

ПОГЛИБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЕЗІЇ.

Поруч із зростанням сили протесту в Шевченковій поезії проти командного ладу, поруч із загостренням його революційної свідомості поглиблювався й соціальний класовий зміст її. Соціальне походження Тараса відбилося що до цього на всій його творчості. Незмінна соціальна основа його — то закріпощене панщиною селянство. Але й Тургенєв і Некрасов виводили в своїх творах мужиків. Шевченкові ж мужики трохи відмінні від тургенєвських або некрасовських. Його улюблені соціальні типи — то найнижчі, найубогіші елементи кріпацького села. Безпритульний сирота, невільник, наймит або наймичка, бідна удова, нарешті покритка суть найчастіші типи поезії Кобзаря. Дитячі роки самого поета, — убога хата, раннє сирітство, панщина, тяжка праця, найми — лишилися глибоким карбом нарізані на його свідомості. Тому й суспільні відносини і побут кріпаків Шевченко відбивав так, як їх відчували найупослідженіші шари невільницького села. І в тій мірі, як муза Шевченкова все рідше зверталася до національних мотивів, у тій мірі, як гострішала його ненависть до офіційного суспільства та його підпор, — у тій самій

мірі частіше й виразніше виступають у поезії як раз ці найупослідженіші соціяльні елементи. Вони були такі рідні поетові, бо в їхній долі він відчував свою невільницьку долю. Тому то такі поезії з такими типами частенько мають автобіографічний характер, як от поезія «Як би ви знали паничі», «Козачковському», то-що.

Той кріпацький побут, що виніс його з убогої мужицької хати Тарас, уявляється йому в кожній згадці про село, хатки й природу, в кожній обідраній дитині поет бачить себе самого, і тому то так бере його печаль, коли уявляє він

«Малого хлопчика в селі:
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині...
Мені здається, що се я,
Що се ж — та молодість моя;
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки! Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа;
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми...»

Отаких соціяльних злиднів і малює найбільше поет, — то з глибоким почуттям до них, то з протестом проти їхньої нещасної долі. З великою симпатією накреслює Шевченко тип «Наймички». Він плаче над долею отого хлопа-козака, що

«Отак і виріс сиротою
У наймах. Сказано, — шарпак,
То й одружився собі так:
Узяв хорошу та убогу, —
Звичайне, наймичку» —

бо люте панство не дає такому сіромі й убогого щастя
зазнати:

«До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятій...
...Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре»,

що кінець-кінцем одняв у нього й жінку.

Та ці вбогі низи Шевченкового села, ці, сказати б, зародки передпролетаріату терплять лихо й соціальний гніт не тільки від поміщиків, так би мовити, природніх катів і гнобителів, але й у межах мужицької громади вони становлять продукт наміченого вже класового поділу села. І кріпацьке село не було одноманітне. Заможні й убогі уже на основі кріпацьких відносин ставали в суперечність між собою. Одні кріпаки — заможніші — й тягар панщини зносили легше, бо могли від неї відкупатися, а то й волю собі купувати. Більше того, серед них були й такі, що тримали наймитів. Природня річ, що найми хоч і становили вже в середині кріпацького ладу зародковий інститут буржуазних відносин, але поруч з панщиною й кріпацькою працею вони ставили наймитів під надмірний визиск. Нема чого говорити про мізерність оплати найманої праці. Коли ж додати до цього, що традиція кріпаковласницького багатого навіть після скасування кріпацтва цілі десятки років супроводила найми, а не то що в Шевченкові часи, та виконання повинностей і до пана, то становище наймитівського шару кріпацького села буде досить ясне. («Пішов у наймити голодні злидні годувати»). Коштом як раз цих елементів село виконувало повинності й перед державою, віддаючи здебільшого їх у москалі. Цих же «білих негрів» поміщики продавали (фактично) і на різні інші роботи.

Отже село не з усякого боку було однакове, а його соціяльний вигляд залежав від того, з якого погляду на нього дивитись. Шевченко дивився на село поглядом його убогої частини, поглядом наймита, і в суперечностях цієї частини з заможною він стояв на боці першої. В цьому власне й криється основа натхненної його проповіді повстання — революції проти царів, панів і попів, і це має величезне значіння для суспільно-історичної оцінки Шевченка.

Поет-кріпак, сам вийшовши з убогого наймитівського шару селянства, з отого пекла, де «брати на панщину ходили», а сестри «в наймах вирости чужий» — відповідно й у своїй поезії відбивав класові противенства в середині самого кріпацького села. Багаті й убогі частенько виступають у Тараса зі своїми відносинами. Але як він їх виводить? От наприклад убога вдова («Сова», 1844 р.) з малим сином

«З горем та нудьгою
Пішла вона до сусідів
Поради просити...
Присудили сусідоньки
У наймах служити...
Пішла в найми... не минула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала,
Подушне платила...»

Але такий уже талан убогих, що

«Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Верба при долині;
А у вдови одним-одно,
Та й те, як билина».

Коли ж той син виріс, і вдові неначе усміхнулася доля, підкралися нові злидні, повезли хлопців до прийому в москалі. І от тут то й розкривається, як тягар рекрутчини падає на плечі убогих лише, бо інші

«Усе дрібні, усе малі, —
Все багатих діти, —
Той каліка-недоріка,
Той не вміє стати,
Той горбатий, той багатий, —
Тих чотирі в хаті.
Усі не в лад, усіх назад, —
В усіх доля — мати.
А у вдови один син,
Та й той як раз під аршин»,

бо нічим убогому відкупитися від салдатчини. Знову вдова

«Пішла в найми, за хліб черствий,
Жидам носить воду, —
Бо хрещені не приймають:
— Стара, кажуть, стала
Не здужає».

Поет не може лише спокійно малювати такі відносини. В кожному слові його — протест проти гніту багатих над убогими. Він так зазначає своє відношення до цього:

«Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити!»

Таку саму вдову з дітьми виводить Шевченко і в 1857 році («Москалева криниця»). І тут він зазначає —

«Добре мати діток
Багатому: хвалить Бога
В роскошах; а вбогій
Вдові не до того».

Таким чином, соціяльний критерій, будучи прикладений до в'яснення суспільних підвалин життя, світогляду й творчості поета-Кобзаря, наочно виявляє його, як поета убогих, найнижчих шарів людства, поета наймитів, поета, що в поезії відбивав їхні злидні й лиха, гніт над ними економічного й державного устрою, найгостріше протестував за них, і їхні поривання, їхні швидче інстинктовні, а ніж свідомі уяви й бажання що до зміни суспільства вкладав у своє слово. Своє безмежне бунтарство, революційний патос і повний нігілізм що до існуючого рабського ладу, прагнення до цілковитої руїни всіх його підпор Шевченко виніс і тільки й міг винести саме з цих убогих низів закріпощеного селянства. За це свідчить і така невелика риска, як от те, що любив він співати й пісню цих низів:

«Ой наступає та чорна хмара,
Став дощ накрапати, —
Ой там збиралась бідна голота
До корчми гулять» і т. д.

Кріпацька «неволя, робота тяжкая» найважчим тягарем лягала як раз на цю голоту, що знала в житті саме тільки пекло — соціяльне пекло «у наших раї на землі», на тлі чудової природи. Суперечність між раєм природи і пеклом суспільства завжди найбільше обурювала Шевченка. Через те й визволення «трудящих людей» він мислить, як гармонію волі людської з вільною природою. Тоді, як прилетить на землю правда, тоді «спочинуть невольничі утомлені руки» і оновиться й сама природа:

«Оживуть степи, озера, —
І не верстові,
А вольні, широки,
Скрізь шляхи святі

Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владки.
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику,
Позіходяться до-купи,
Раді та веселі,
І пустиню опанують
Веселі села».

Характерно, що всі уяви Шевченка про майбутність, про краще життя, про волю неодмінно сплітаються з вільними степами, шляхами та веселими селами. Село стоїть в основі всього його світогляду. Од села-пекла він прагнув до села-раю. І «утомлені руки», й «трудящі люде» Шевченкові обов'язково є робітники землі, гречкосії. У своїх «Молитвах», співаючи гімни «робочим головам, рукам», поет у релігійній оздобі яскраво виявляє цю рільничу ідеологію своєї верстви. Максимум його бажань для своїх убогих людей — це

«Роботящим рукам,
Роботящим умам —
Перелогі орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать —
Роботящим рукам».

Всі поезії Шевченкові з особливо яскраво виявленими соціальними мотивами і з надзвичайною гостротою протесту, припадають переважно на останній десяток років його творчості. Хоч і раніше поет писав про мужиків та наймитів, але на початку він більше малював їхній побут, або виявляв моральні яковості («Наймичка»), але безперечно під кінець життя вони стають у нього виразніші соціально. Таке поглиблення соціального змісту Шевченкової поезії заступає собою національну романтику першої доби творчості. І так само,

як на початку національний момент переважав у всіх його творах, так під кінець переважним став момент соціальний. Безумовно одною з причин цього була неволя поета на заслання. Це заслання поглибило його розрив з колишнім панським оточенням, його особиста доля гостріше підкреслювала звязок з його соціальним оточенням, звідки він сам вийшов, — і убогий нарід поруч з ненавистю й протестом проти всіляких катів почав переважати в творчості цього часу. Піднесення найупослідженіших трудящих шарів людства досягає найвищого ступеня в трактуванні Шевченком постати «Марії». Ця Марія, «святая мати», що породила «за волю расп'ятого мужа» (Христа) була *наймичка*. На таку височінь підносить поет

«Людей закованих моїх,
Убогих нищих...»,

за них він бореться своїм огненним словом і їх возвеличує:

«Возвеличу
Малих отих рабів німих.
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...»

бо *слово* було єдиною його зброєю.

Возвеличення найнижчих верств суспільства, боротьба проти багатих і владик за кращу долю наймитів, прославлення людей трудящих, проповідь революції ріднить Шевченка з нащадком отих колишніх наймитів — сучасним пролетаріатом, що має в поетові-кріпакові свого безумовного попередника.

XI.

ЗАРОДКИ ІДЕОЛОГІЇ ПЕРЕДПРО- ЛЕТАРІЯТУ.

Основою своєю, як ми вже бачили, Шевченкова ідеологія була мужицька. Але Шевченко відбивав не загального абстрактного мужика-кріпака, а мужика з певним і конкретним соціяльним ухиленням у бік наймитівської голоти. У центрі його житечних прагнень стоїть бажання наймита бути добрим господарем, а зниження господаря до наймита він розглядає, природня річ, як нещастя. «До нитки звівся мій козак» — сумує він над долею одного з героїв своїх поезій — сиротинаймита, що піднявся був до стану господаря, а потім пан допик його так, що «хоч продавай хату та йди в найми». — «А був хазяїн», — з жалем зазначає поет.

Кожен наймит мріє мати «свою хатину», «одну хатиночку в гаю», мріє здобути собі хазяйствечко та стати добрим господарем-мужиком, здобувши собі таким чином права громадянства у сільській громаді, бо ці парії в кріпацькому суспільстві не мали ніякісінських прав, навіть у своїй мужицькій громаді, не мали навіть того, що мав середній кріпак — своєї хати. І хоч ці шари наймитів і намагалися повернутися в дрібновласницьке становище та мали відповідну до цього психологію, але

вони вже становили собою продукт розкладу кріпацької економіки, в них зароджувалася вже нова суспільна формація, що мала дати початок найманому пролетаріатові для майбутньої відносно того часу буржуазної економіки. Нема чого говорити про якусь класову в сучасному значінню свідомість цієї голоти часів розкладу кріпацтва — її не могло бути. Але по-де-куди їхні поривання йдуть уже далі, а ніж намагання заможніших селян перетворитись у вільних від кріпацтва дрібних буржуа - господарів на своїй землі, під охороною буржуазної держави. Ці поривання можна знайти й у Шевченка: він говорить про землю всім даную і протестує проти панського торгу нею, він хоче полетіти за сині хмари, де «немає там власти, немає там кари», або натякає на якусь спільність майна —

«Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожить, не ділити?»

Такі натяки певних суспільних думок, бо думками їх ще назвати не можна, на ґрунті послідовного співчуття до вбогих і наймитів і неприязні до багатих, не кажучи вже за ненависть до панів, — ці натяки становлять уже щось близьке до зародків свідомости передпролетаріату — тих безмаєтних убогих і невільницьких шарів феодално-кріпацького суспільства, що могли творити основу для ідей примітивного комунізму й первісного християнства.

Зі співчуттям до стародавнього, первісного вільного чабана, Шевченко складає собі ідеалістичні уяви про ці початкові кроки людської культури без царів, без катів, без князів і без темних рабів, значить без поділу на багатих і вбогих — без класового поділу й гніту в суспільстві. Він так малює цього чабана:

«В непробудимому Китаї,
В Єгипті темному, у нас,
І по-над Індом і Євфратом
Свої ягнята і телята
На полі вольнім вольно пас
Чабан, було, в своїому раї, —
І гадки-гадоньки не має:
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає.
Аж ось — лихий царя несе
З законами, з мечем, з катами,
З князями, темними рабами» —

і пішла від цього неволя, рабство та гнобительське панування царів, магів, бонз і жерців (та й наших панотців)¹⁾.

Для того, щоб Шевченкові думки про братолюбіє, рівність і волю набрали виразнішого й сучаснішого комуністичного характеру, для цього не могло бути ґрунту в кріпацькому добуржуазному суспільстві Миколаївської Росії, що стояла на століття позаду від Європи, де вже в Шевченкові часи був розвинений капіталізм, де пролетаріят виступав уже навіть як самостійна сила, і де науковий комунізм Маркса-Енгельса уже було проголошено. Шевченкові з його наймитами, здавле-

¹⁾ Драгоманов здвигує плечима з приводу таких уяв Шевченка про історію людства та культури, бо «не можна ж признати правдою, щоб царі завелись так, як розказує Шевченко («Шевченко, українофіли й соціалізм» ст. 108). Він трохи глузує з видуманого нашим Кобзарем «небувалого Риму за Нерона» («Неофіти»). Звичайно, дивно було б радити учитися історії — чи то Риму, чи то України — по Шевченковому «Кобзареві». Для цього звертатися треба зовсім до інших джерел. А от щоб студіювати й розуміти Шевченка, його ідеологію та суспільні основи її, щоб оцінювати суспільне значіння поезії Кобзаря, то ці «історичні» писання дають чудовий матеріал і з цього погляду мають і об'єктивну вартість. Не історичної правди в них треба шукати, а думки поетові аналізувати.

ними лещатами класових суперечностей зароджуваного буржуазного суспільства та кріпацького гніту, лишалося єдине джерело для мрій і боротьби проти царсько-попівської ієрархії кріпаковласницького суспільства, — це євангельський християнізм, ідеалізована первісна християнська церква з її проповіддю братолюбія, спільности майна, блаженства для нищих, з осудом для багатих і т. д. В таких умовах і для таких елементів протест проти суспільного — кріпаковласницького — ладу неминуче мусив виходити з критики його охоронної ідеології — офіційного християнства. Така критика знаходить собі зброю в євангелії. На неї спираються ріжноманітні селянські секти, на ній ґрунтуються й комуністичні поривання їх і практичні спроби відбудувати «церкву Христову», уряджуючи громадське господарство на комуністичних основах, як, наприклад, духобори.

Ми вже зупинялись на Шевченковій критиці попівства й візантійської церкви, при чому ця критика поширюється на подібні церкви й жрецьку касту всіх релігій. Він не тільки розкривав ролю попівської касті, як знаряддя царського ладу, але й самого «Візантійського Саваофа», оте «Всевидящее око», що спить в кіюті, стягав на землю й піддавав на сувору критику. В основі його релігійної філософії лежав, як ми бачили, пантеїзм. Бога він бачить і в сільській природі («сам Бог витає над селом»), і перед красунею Волгою він мимохіть робить знак релігійного шанування (перехристився); бога він бачить, як буде цитовано нижче, в усьому зримому й незримому світі. Що до християнства, то в біблійі і євангелії він черпав близькі йому думки про братолюбіє і рівність, осуд багатим, цареборство та ін. Його критика богів, — і «ідолів в чужих чертогах», і «батечка на небеси», що може радиться з панами, як править ми-

ром, — наближається майже до атеїзму. І в той же час християнство стає для нього ідеалом суспільних відносин на землі. Він його трактує, як революційне вчення і як революційний рух проти кесарів, фараонів та фарисеїв.

В його «Неофітах» Христос та апостоли «слово правди понесли по всій невольничій землі», а те слово возвістило

«Любов, і правду, і добро,
Добро найкращеє на світі —
То братолюбіє».

За цю правду Христа «мордували, во узи кували» і расп'яли, повісили між злодіями, як каже поет. Порівнюючи долю цього легендарного «божественного учителя» бідноти з сучасними борцями за волю, Шевченко цим самим розкриває революційну основу свого євангелізму. За що повісили Христа?

— «Не говорить
Ні сам сивий Верхотворець,
Ні його святії
Помошники, поборники
Кастрати німії.
Чи не за те, що й ми тепер
(Сам себе питаю)
Отакими злодіями
Тюрми начиняєм,
Як і син оцей Марії?»

До божественної ієрархії тут досить глузливе відношення. За те й християнство малюється не в світлі небесних, а в світлі суспільних відносин. Тому Шевченко з таким співчуттям ставиться до релігійно-революційних рухів (гусити, таборити), як рухів проти феодалної церковної організації, проти папства, кардиналів, прелатів і баронства за «євангеліє правди» («Єретик, або Іван Гус») за «просту, прекрасну ясну істину»

братерства, рівності й любови. В протилежність до цього він висміює «гідких суздальських ідолів» і обурюється сприводу «найогиднішої вакханалії», себ-то церковної служби в честь апостолів (Петра й Павла), яких поет ідеалізує, як провозвісників цієї істини¹). В церковній обстанові та «службі божій» з її декораціями Шевченко вбачав «щось тибетське або японське» протестуючи, що «при цій кукольній комедії читається євангелія», вбачаючи в цьому «найпідлішу суперечність»²).

Загалом первісний християнізм з його боротьбою проти попівства й церковної ієрархії, як одного з апаратів панування експлуататорів, з його запереченням божественности обрядової сторони релігії, з його примітивним комунізмом («братерством») був у Шевченка формою, що в ній він висловлював свої революційні й соціальні вчення, як що так можна назвати його поетичну проповідь. І Христа Шевченко трактує не в дусі релігії, як бога, висміюючи тут же «сивого Верхотворця», а як «праведного чоловіка», що дав людству заповідь, як збудувати людські, суспільні відносини на землі, дав зброю «труждающим і обремененним» проти своїх «гордиїх владик» — кесарів і фарисеїв. Через те й «царство боже» поет стягає з небес на землю, обгортаючи релігійним покровом визволення убогих людей, закованих, невільників, уявляючи його, як суд божий над катами — царями та панами:

«Се Бог судить, визволяє
Довготерпеливих
Вас, убогих, і воздає
Злодіям за злая».

¹) Щоденник, 29/VI 1857.

²) Щоденник, 16/II 1858.

Правда, такий революціонізм у релігійній оздобі з примітивно-християнським комунізмом в ідеалі має середньовічний характер, він нас ніби переносить в епоху середньовічних селянських і плебейських рухів, хоча б до тих самих таборитів, що й Шевченкові давали натхнення, хоч історичні знання його про них були дуже й дуже невиразні, ледве чи далі йдуть вони від того, що

«Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою».

Сприводу цієї біблійно-євангельської форми соціальної поезії Шевченка дуже правдива є увага Луначарського: «Селянські війни в Німеччині XVI віку і рух пуритан в Англії XVII-го, що знайшли свою ідеологію в Біблії, духом, культурним рівнем своїм найбільше нагадують загальний духовий тип Шевченківської поезії. Томас Мюнцер, великий проводар селян; анабаптисти й левеллери, якийсь Іван Лейденський, ось люде, що найскорше зрозуміли б цілу душу Шевченка, душу, в котрій прагнення до правди, рівності, щастя для всіх, скороботна любов і великодушний гнів одягнені ще в релігійні вбрання невиразного старого світогляду»¹⁾).

Цей ідейний звязок Шевченкового світогляду з середньовічними «попередниками новітнього соціалізму» ледви чи має підставою знайомство поета з ними, але він такий разючий, що напрохується на порівняння. Майже всі думки Кобзаря можна знайти в єресі епохи реформації, що була «безпосереднім виразом селянських та плебейських потреб і майже завджи звязана

¹⁾ А. Луначарський. «Шевченко і Драгоманов» стаття в збірникові пам'яті Михайла Драгоманова. Харь. 1920 р. Мову цього очевидного перекладу я трохи змінив у цитаті. А. Р.

з повстанням»¹⁾). Така селянсько - плебейська ересь, як вияснює Ф. Енгельс, була поглибленням бюргерської ереси міст: вона поділяла її вимоги «відновлення первісної християнської церкви та скасування осібної верстви священників», і таким способом удешевлення церкви, але одночасно йшла безмежно далі. «Вона вимагала відновлення рівності, що існувала по - між членами громади у первісних християн... Урівняння шляхти з селянством, патриціїв і привілейованих громадян з плебеями, скасування панщини, поземельного і інших податків, привілеїв і, принаймні, найгостріших різниць майна — ось ті вимоги, що ставилися з більшою чи меншою виразністю, як неодмінні висновки з доктрини первісного християнства»²⁾).

Не потрібно доводити, що й Шевченкова боротьба проти «візантійства» за просту, ясну істину апостольського вчення, за братолюбіє і рівність («і царята і старчата — Адамові діти»), — за істину, осквернену лжеучителями, попами і прелатами («так звані учителі вселенські побилися, як п'яні мужики, на Нікейському вселенському соборі»), і його ідеалізація первісного християнського комунізму, і відношення до панщини та податків, — все це ріднить його з селянсько - плебейською реформацією середньовіччя. Навіть більше: є й соціальні умови такого споріднення між епохами й людьми, відокремленими трьома століттями. Середньовічні плебеї, не маючи ніякої власності і ніяких прав, придушені податками, витиснуті з рямок феодальних відносин та ігноровані феодальними установами — подекуди нагадують і Шевченківських наймитів, також позбавлених власності, також витиснутих навіть із кріпацької громади, також стиснутих подушним і панщи-

^{1) 2)} Фр. Енгельс. «Крестьянская война в Германии» Госиздат, Петербург, 1921, стор. 45—46.

ною. І там, і тут «хіліястичні мрії перших віків християнства» могли знаходити серед цих шарів добрий ґрунт, що приводило їх до невиразного передхоплення у фантазії такого ж невиразного комунізму.

Таборитський рух після своєї перемоги намагався втілити в життя ці ідеї християнської рівності і деякої спільності майна, щó викликано було військовими потребами¹). В ученню таборитів були й такі пункти:

«В цей час на землі не повинно бути ні королів, ні владарів, ні підданих; податки мусять бути скасовані; ніхто не може примусити до будь-чого іншого, бо всі повинні бути братами й сестрами».

«Подібно до того, як у місті Таборові немає нічого твого або мого, але все спільне, так і для всіх людей все повинно бути спільним, і ніхто не може мати власності; а хто її має, той творить смертний гріх»²).

Що до першого з цих пунктів, то до нього зводиться майже вся Шевченкова соціяльна поезія. Не так виразно відбиває вона ідею спільності майна, але все ж і на неї натякає. Поет, як уже доводилося, протестує проти торгу землею, всім даною, говорить, що найкраще вкупі жити, не ділячи майна. Він же міркує сприводу царських палат, що

«Як би то, думаю, як би
Не похилилися раби,
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат;
Була б сестра і був би брат;
А то... нема тепер нічого, —
Ні Бога навіть, ні пів-бога:
Псарі з псарятами царять,

¹) Свого роду «військовий комунізм» у середньовіччі в межах околиці Таборова.

²) К. Каутський. «Предшественники новейшего социализма», ч. I, ст. 213.

А ми — дотепні доїзжачі
Хортів годуємо та плачем...»

Тут, як у каплі води, і бажання, щоб раби вийшли із покори, і мрії про братерство, зване з царством бога, бо поки панують царі та псарі, доти немає навіть і півбога, бо, як говорить Шевченко в іншому місці, бога

«Пани вкрали, та в шкатулі
У себе ховають», —

загалом поетичні мрії, що в конкретній формі, продиктованій революційною епохою селянських воєн, знаходимо їх у примітивно-християнсько-комуністичній ідеології цих воєн.

Але ніде подібність Шевченкового світогляду до світогляду селянсько-плебейських революційних елементів доби реформації не виступає так яскраво, як коли ми порівнюємо вчення славетного провідника селянської війни в Німеччині Томаса Мюнцера і соціяльну поезію Тараса Шевченка — не провідника, а лише проповідника такої війни на Україні. Ця подібність і в ідеології, і в тактиці, і навіть в особистому характері цих двох людей, відокремлених одне від одного історичною епохою в три віки, така разюча, що коли б можна було припустити хоч якесь знайомство Шевченка з історією Мюнцера, то його треба було б визнати за наслідувача Мюнцера. Але дані біографії Шевченка не дають ніяких підстав гадати про таке знайомство. Коли взяти на увагу, що навіть про гуситський рух наш поет не міг дістати більш-менш порядних історичних відомостей та джерел і не минав ні одного випадкового чеха в Києві, щоб зібрати в нього історичні та географічні відомості про те, що його інтересувало, — і це в часи захоплення слав'янізмом, коли чехи були в осередкові

цієї тоді «свіжої ідеї», — то що вже говорити про «німців», таких нелюбих, про німецьку селянську війну та її ватажка.

Мюнцер виступив у 20-их роках XVI віку, як проповідник і політичний агітатор та як представник і ватажок *революційної* плебейської партії в протилежність буржуазній *реформації* Лютера. Спочатку й він, як і Лютер, закликав князів стати на бік народу (так само, як Шевченко земляків - панів) і повстати проти попів і взагалі католицької церкви — цієї фортеці феодалізму. Своє вчення він висловлював, природня річ, у релігійній формі. «Його теолого-філософська доктрина критикує всі основні пункти не тільки католицізму, але й християнства взагалі. Під християнськими формами він навчає пантеїзму»¹⁾, проповідуючи, що людина «повинна знати, що Бог перебуває в ній, що він не вигаданий, не перебуває за тисячі миль від неї, але що небо й земля повні Бога»²⁾. Цікаво порівняти з цим запис Шевченка в Щоденнику, де він «присутність всемогутнього творця вселенної в усьому зримому й незримому нам світі» називає старою, як світ, істиною³⁾. Як бачимо, ці двоє людей говорять однією мовою, не вважаючи на 300 років часу по-між ними.

Правда, по-між ватажком німецьких революційних воєн XVI віку й українським поетом революціонером XIX віку стояв багато ближчий до Шевченка що до часу й місця, а також близький до нього своєю релігійною ідеологією український мандрівний філософ XVIII віку Григорій Сковорода, і він своєю критикою релігії й церковщини, своїм пантеїзмом, — сполученням бога з при-

¹⁾ Фр. Энгельс. «Крест. война в Германии», ст. 56.

²⁾ К. Каутский. «Предшественники новейшего социализма», стор. 271.

³⁾ Щоденник, 11/VII 1857 р.

родою й життям серед неї, безперечно вплинув і на Шевченка. Сам поет, як уже зазначалося мимохідь, іноді згадує про Сковороду, хоч і не захоплюється ним. Як виразник протесту кріпацько - наймитівських низів суспільства проти царсько - поміщицького гнобительського ладу, Шевченко все ж лишається значно ближчим до далекого йому часом і місцем революційного ватажка Мюнцера, а ніж до свого недалекого попередника, самотнього що до суспільства егоцентрика — філософа - гуманіста Сковороди.

Христа Мюнцер уважав (Шевченко, як уже відомо, так само) не за бога, а за людину, пророка й учителя. Його філософія релігії через пантеїзм, як перехідний щабель, наближалася до атеїзму (у Шевченка теж), а політична програма — до комунізму. «Ця програма, — каже Енгельс, — є не так узагальнення вимог тодішніх плебеїв, як геніяльне передхоплення визвольних вимог пролетарських елементів, що ледве тільки розвивалися ще серед цих плебеїв — ця програма вимагала негайного встановлення царства Божого, провіщеного тисячолітнього царства на землі, способом відновлення первісної церкви і скасування всіх установ, суперечних до цієї удано-справжньої, а в дійсності дуже нової церкви. А під царством Божим Мюнцер розумів не що інше, як становище суспільства, де нема ні класових різниць, ні приватної власності, ні самотійної державної влади, чужої членам цього суспільства. Всіх властей, що існують, повинно скинути, як що вони не покоряться й не прилучаться до революції; всі роботи й усі добра мусять стати спільними, і мусить бути встановленою цілковита рівність»¹⁾). Для здійснення цієї програми Мюнцер проповідував силу меча. Він говорив, що «головні

¹⁾ Фр. Енгельс. «Крест. война в Германии», ст. 57 - 58.

лихварі, злодії й розбійники — то князі та лицарі... вони грабують і здирають шкуру з селян та ремісників... Ці панове самі поводяться так, що вбога людина стає їхнім ворогом. І тому, закінчує Мюнцер свою промову, «я буду підбурювати народ»¹⁾. У другому агітаційному творі Мюнцер розкриває владарів свого часу, які перетворили бога в «розмальованого чоловічка» (чим гірші від цього «суздальські ідоли» у Шевченка?). Мюнцер віщує, що «безбожники будуть повалені, а нижчі будуть возвеличені», що загинуть «дужі, безбожні тирані»²⁾.

І всі заклики Мюнцера до повстання, і його ненависть проти попів, князів та лицарів, і програма християнського комунізму, — все це в тих чи інших відмінах, до речі невеликих, не істотних, відповідно до відмін Шевченкової епохи — знаходимо і в поезіях нашого Кобзаря. Мюнцер діяв у епоху «чистого» феодалізму з владою князів та римської церкви і був представником селян - кріпаків і плебеїв, а Шевченко писав в епоху кріпаковласницького абсолютизму з владою царя, поміщиків та візантійської церкви; його соціальна верства — ті самі кріпаки селяне та наймити. Тут, як бачимо, є й різниці, є й однаковість. Однакова суспільна підвалина в обох цих людей, а саме: убогий народ, поневолені селяне, наймити й плебеї та однакова їхня суспільна ідеологія, однакова класова ненависть до гнобителів. Різниця лише в об'єктах цієї ненависти: там князі та лицарі, тут царі й пани, та й то є й однакові об'єкти — дворянство, попівство й феодально - кріпацька церква. Мюнцер був ватажок революційного руху, і тому він мусив звернути багато уваги на формулювання своєї по-

¹⁾ Фр. Энгельс. «Крест. война в Германии», ст. 59.

²⁾ Ibid., ст. 59 - 60.

зитивної програми, бо нею організовував боротьбу. Шевченко був поет доби розквіту абсолютизму й кріпацького ладу, тому в нього гостріше виявлені моменти протесту й бунтарства за кошт меншої виразності позитивної програми, але й у натяках висловлює вона в основі те саме, що й Мюнцер.

З часом в ході революційної боротьби Мюнцера проповідь ставала що раз гострішою. Особливо, коли, будучи на чолі влади міста Мюльгаузена, він починав розуміти, як перекручено прищеплюються його ідеї до життя, даючи замість християнського комунізму буржуазний республіканізм. Та класа, що в комунізмові має свою суспільну ідею, «ледви - ледви тільки народжувалась». Як і Шевченкові наймити, так і Мюнцерові плебеї становили лише зародки пролетарської суспільної формації, в них сучасний пролетаріят мав своїх попередників, в них зароджувався в феодальному суспільстві той передпролетаріят (*Vorproletariat*), що став сучасним пролетаріятим лише в буржуазному суспільстві.

Таке виродження ідей Мюнцера на практиці ще більше запаловало його, доводячи до революційного фанатизму. «Наївний юнацький гумор його революційних памфлетів, — як характеризує Мюнцера під кінець його діяльності Енгельс, — зовсім зник; спокійної з логічним розвитком мови, що була йому раніш не чужа, теж більше немає. Мюнцер тепер увесь пророк революції; він безупинно роздуває ненависть проти командних клас, розпалює найдикішу пристрасть і говорить лише в тих виразах, які релігійний і національний запал вкладав в уста ветхозавітним пророкам»¹⁾. Цю характеристику без ніяких змін можна прикласти й до

¹⁾ Фр. Енгельс. «Крест. война в Германии», ст. 120.

Шевченка. Справді, коли пригадати його революційний гумор у поетичному памфлеті «Сон» і порівняти його з проповіддю кари, ненависти і лютої розправи в останніх творах не тільки з ветхозавітним запалом, але й з темами біблійними (різні «Подражанія» пророкам), то аналогія з Мюнцером стане наочною. Причина цієї аналогії лежить не в особистих характерах цих двох людей з двох епох, але в їх соціальних характерах. Мюнцер виділився з буржуазно-лютеранської реформації, як представник селянсько-плебейської революції; спочатку він кликав князів приєднатись до народу, а під кінець розпалював проти них «найдикішу пристрасть». Шевченко відокремився від поміщицького лібералізму, спочатку кликав своїх земляків панів обняти найменшого брата, а під кінець обіцяв їхньою кров'ю собак напоїти.

В обох цих випадках причина загострення класової ненависти представників найнижчих верств суспільства лежить у розпаді спочатку об'єднаної проти старого ладу опозиції. Поміркована фракція цієї опозиції (Лютер з містами, шляхтою й князями в XVI віці, українська козацька старшина в 1648 — 1649 р.р., буржуазія в новітніх революціях), — після першої ж бурі зраджує народні маси, нею ж і підняті до боротьби, та кидається в обійми реакції. Це поглиблює розкол і загострює класові суперечності. Таку еволюцію в ложці води що до суспільного її значіння, без ніякого революційного руху мас, пережили й Шевченкові приятелі з освічених поміщиків і кирило-методіївських братчиків. Репресія з боку царату, а потім віддалений гуркіт європейської революції 1848 року повергли їх до ніг абсолютизму. А Шевченко залишився при своїх невільниках — мужиках і наймитах, що й визначило поглиблення його революційної й соціальної поезії.

Із цього порівняння ідеологій і людей, відокремлених трьома віками, кінець-кінцем виникає питання, який зміст має це порівняння і чи не говорить воно проти Шевченка? Мюнцера ідеологія, породжена пориваннями ледве зароджених у феодальному суспільстві пролетарських елементів, геніяльно передхоплювала визвольні комуністичні вимоги сучасного пролетаріату. Мюнцер нічого спільного не має з науковим комунізмом, але він стоїть на тому шляхові суспільного руху, що неминуче веде до сучасного пролетарського руху. Але Мюнцера ідеологія у поета ХІХ віку, що пише свого «Кобзаря» в ті часи, коли Маркс і Енгельс заклали вже підвалини новітнього соціалізму й матеріялістичного світогляду — чи не є для цього часу християнський революціонізм річ безнадійно реакційна, хоч він і має невиразно-комуністичне офарблення? Так, очевидно, має нахил ставити питання і Драгоманов, коли він доводить несоціялістичність Шевченка і неуцтво його, беручи собі в свідки Сен-Сімона, Прудона й Фюєрбаха, та й годі, — до діалектичного матеріялізму Маркса-Енгельса ще й Драгоманов не дійшов, хоч жив на багато пізніше за Шевченка, і жив у Європі, і працю про Шевченка написав у 1878 році — і все ж за це й марксистами не вважається за реакціонера.

Але так ставити питання немає ніяких суспільно-історичних підстав. Хоч Мюнцер і накреслив свої комуністичні натяки ще в ХVІ віці, але «й після Мюнцера, — за посвідкою Енгельса, — ми на них знову натрапляємо в усякому великому народньому рухові, поки вони поступінно не зливаються з сучасним пролетарським рухом»¹⁾, і «багато з сучасних комуністичних сект не мали ще напередодні лютневої революції (1848 року)

¹⁾ Фр. Енгельс. «Крест. война в Германии», ст. 49.

багатшого теоретичного арсеналу, ніж «мюнцерці» XVI віку»¹⁾. І це в Європі з її культурним і економічним розвитком, з її капіталізмом. То що вже говорити про архаїчну, майже цілком феодальну Росію 1840 — 50-их років, в тому числі й Україну, затриману абсолютизмом на культурному рівні XVII — XVIII віку?

На ґрунті кріпаковласницьких відносин у царській Росії в добу найбільшої могутності абсолютизму та розквіту кріпацького ладу, що захиталися лише після кримської війни 1853 - 55 р.р., коли російський капіталізм ледви-ледви тільки спинався за допомогою царської влади на свої кволі ноги, себ-то в умовах, коли не існувало ще буржуазного суспільства, що на його основах розвивається робітнича класа, — в таких умовах не могла розвинути і класова пролетарська ідеологія, а голови навіть і найнижчих верств такого суспільства не могли вмістити в собі *Марксового комунізму*, хоча б вони й чули про нього, чого насправжки не було ще.

Але ж такі елементи кріпацького суспільства, як от наймити, що випихаються із його рямок, що підпадають під гніт і визиск на ґрунті найманого рабства, не позбавляючись і рабства кріпацького, — такі елементи в своїх мріях не могли не сягати і за межі відносин «вільного» найму, хоч може багато в чому і передхоплювали ці — буржуазні — відносини (республіканізм, формальна рівність, воля визиску найманої праці, тощо). На такому зародковому ступені свого розвитку ці передпролетарські елементи не могли відбити в своїй свідомості чогось більшого за *Мюнцерів комунізм*. І Шевченко в поетичній творчості своїй приходить до уяв, так подібних до вчення Мюнцера, в силу того, що відбиває вона несвідомі поривання зародків пролетарія-

¹⁾ Фр. Энгельс. «Крест. война в Германии», стор. 57.

ту в кріпацькому суспільстві до кращого життя без хлопа й без пана, себ-то без класового гніту та визиску. А що ці предки українських пролетарів — наймити — становлять продукт розкладу закріпощеного селянства, як і сучасний український та російський пролетаріат є селянського походження, то й уяви їхні про своє визволення не виходять за межі «веселих сел».

Як Мюнцер зі своїми плебеями XVI віку, так і Шевченко зі своїми наймитами стоять на тому флангові суспільних відносин, що в розвиткові свому приходить до сучасної класової боротьби пролетаріату та до сучасного комунізму Маркса - Енгельса.

З цього погляду й безмежне бунтарство Шевченкове, і його повний *нігілізм* відносно всіх підпор офіційного суспільства, його терористичні заклики до руйнування всіх святинь цього суспільства, заперечення релігії але ж у релігійній формі — стають зрозумілими, як вияви народження на тлі кріпацьких відносин передпролетаріату з його несвідомими протестом і поривами, з його невиразною ще класовою природою. Власне поява в середині кріпацького суспільства таких упосліджених наймитівських соціяльних елементів, витиснутих уже з рямок патріархальних відносин і придушених уже крім рабства кріпацького ще й рабством найманним, — поява цих елементів і характеризує нестерпучість дальшого існування кріпацького ярма. Вони, природня річ, найгостріше мусили відчувати на своїх спинах суперчності кріпаковласницького ладу. Ці наймитівські елементи суть виразники особливої напруженості соціяльної атмосфери в кріпацькому селі. Ця напруженість соціяльної атмосфери Шевченкової громади, переливаючись у його поезію, і робить її такою динамічною, що кожним словом, кожним рухом її думки поет рветься з задушливої атмосфери, прагне зруйну-

вати всі підвалини гнобительського суспільства, відкидаючи геть і заперечуючи все, що існує, все освячене охоронними силами ідеології командних клас. Говорити, що

«Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
«Явленими» піч топити,
Кропилами будем, брате,
Нову хату вимітати», —

так говорити міг зародок лише тієї антирелігійної класи, що остаточно росквітала з богом та з усяким іншим чортovinням, ставши на ґрунт послідовно матеріялістичного світогляду.

Характерно, як майже інстинктивно мужицько-пролетарська натура Шевченка тяглася до матеріялізму. Правда для нього ще неприступний (і невідомий) був матеріялізм Фоєрбаха-Маркса-Енгельса, але він де-що знав про французький матеріялізм енциклопедистів XVIII віку та про німецький ідеалізм XIX віку. І от як реагує на них наш Кобзар (про це маємо, правда, лише натяки в записках його в Щоденникові, але й ці натяки де-що говорять). Шевченко записує свої вражіння сприводу прочитаної книжки і так характеризує автора її: «Він так само вірить у нежиттьову принадність німецького сухого й довгого ідеалу, як і покійний В. А. Жуковський». Трохи згодом уже трохи мнякше ставиться до свого автора за те, що той трохи зменшив свій ідеалізм. «Сьогодні й Лібельт здався мені поміркованим ідеалістом і більше схожим на людину з тілом, ніж на безплотного німця. В одному місці він (розуміється обережно) доводить, що *воля й сила духу не може проявитись без матерії*. Лібельт покращав у моїх

очах», спішить зауважити сприводу цього Шевченко¹). Така похвала ідеалістові за те, що він обмовився матеріалістичною істиною, — до речі сказати, саму цю істи-ну поет сформулював досить виразно, — виявляє в Шевченкові представника і революційної класи, і революційної думки. Матеріялізм на різних ступенях свого розвитку, завжди виступав у ролі ідейної зброї поступових клас проти реакційних. Матеріялізм Шевченка має природницький характер, як і у французьких енциклопедистів, бо на них він і спирається. Він, наприклад, заперечує ту ідеалістичну думку, що художник творець вище від своєї натури. «Мені здається, — занотує поет, — що вільний художник настільки ж обмежений околицями природою, наскільки природа обмежена своїми вічними, незмінними законами»²). Чому Шевченко не віддав перевагу німецькому ідеалізмові перед французьким матеріалізмом? В обох випадках виразницею цих філософій виступала буржуазія. Але французька буржуазія (було це напередодні Великої Революції) виступала, як революційна сила проти феодалізму і всі підвалини його піддала на критику розуму, матеріалізм став зброєю проти старого ладу й зокрема проти духовенства. Німецька ж буржуазія вже не була революційною, а розвивалася (як і російська) під крильцем абсолютизму. Тому і в філософії вона ідеалістична; а матеріалізм продовжував розвиватись уже як діалектичний матеріалізм, як філософія пролетаріату. Шевченко-революціонер не міг прийняти «сухого й довгого» ідеалізму, бо він рвався вперед, а його ненависть до абсолютизму, візантійства й кріпацтва єднала його з французькими матеріалістами, що силу своєї філософії теж звертали проти абсолютизму й духовенства. Можна за-

¹) Щоденник. 9,11 липня 1857 р. Курсив мій. А. Р.

²) Ibid., 12/VII 1857 р.

перечити, що таке співчуття до натуралістичного матеріалізму ще не означає зародження в ньому пролетарського світогляду, що може він у ньому лише передхоплював буржуазну демократію. Безперечно, що Шевченко своїми гаслами волі, рівності й братерства та впертим царемборством без виразности позицій у сфері соціально-економічної боротьби міг сприяти формуванню буржуазної ідеології, скільки б буржуазія російська (й українська) того й пізніших часів була революційна. Але ж цього не було. Буржуазія того часу загалом стояла на позиціях німецької ідеалістичної філософії, те саме й серед російської зо зверхнього погляду й радикальної інтелігенції. І навпаки, російський «нігілізм» з його натуралістичним матеріалізмом знаменував народження російського пролетаріату, хоч і він був дуже далекий від історичного матеріалізму та значно ближчий до французьких енциклопедистів, хоч і в ньому закладено багато ознак буржуазно-демократичної ідеології. Така переплутаність і в російському «нігілізмові», і в Шевченка елементів буржуазної ідеології з революційністю й зародками пролетарського світогляду передхоплювала ролю російського пролетаріату, як єдиного носія революції, навіть і буржуазно-демократичної. Історія підтвердила цю його ролю.

Скільки німецька ідеалістична філософія була реакцією буржуазії на Велику Французьку Революцію, стільки її матеріалістичні ідеї знайшли своє продовження в пролетарському світогляді. Від Мюнцера, натуралістичного матеріалізму і пантеїзму, близького до атеїзму, маючи в основі передпролетарську суспільну верству, Шевченко в дальшому свому розвитку міг стояти лише на тому шляхові, що неминуче веде до класової пролетарської ідеології.

І це не тільки припущення, це є не тільки висно-

вок із аналізу соціального ґрунту еволюції Шевченкової ідеології. На це є відповідь і самого поета. Ми не знаємо, які відомості мав він про німецький комунізм Маркса-Енгельса. Але ж певно, що якісь відомості про німецьку революцію 1848 року проходили й через китайські мури Миколаївської Росії. Не могло, наприклад, залишитися зовсім невідомим для російського суспільства червене повстання паризького пролетаріату 1848 року. А може по ліберальних салонах з острахом говорили і про славетну спілку комуністів (з Марксом і Енгельсом на чолі) та про її змови проти «порядку».

І от, ніби у відповідь на це, Шевченко у 1858 році в повісті «Прогулка з приємністю тай не без морали» між іншим обмовлюється такою фразою: «Виходить, що ідея про комунізм не сама тільки пуста ідея, не глас вопіючого в пустелі, а що вона цілком здатна й до справжнього прозаїчного життя. Слава та шана борцям за нову цивілізацію!»¹). Така слава виривається в нього в честь борців за цю ідею комунізму, звичайно, в примітивному розумінню її. Уже сама ця фраза в устах поета ставить його на почесне місце в лавах пролетаріату, — того пролетаріату, що проголосив уже комунізм, як практичну ідею, себ-то класи пролетаріату промислового, якого на Україні були лише зародки, й ідеї якого могли доноситись сюди лише як відгук німецької революції й паризького повстання.

Але наймитівський і кріпацький поет так чутливо переймає всі подібні відгуки лише через те, що сам він відбивав народження робітничої класи майбутнього в особі передпролетарських соціальних елементів кріпацького села, рабів кріпацької й найманої праці.

¹) Повний Збірник Творів Т. Г. Шевченка під редакцією Д. Дорошенка. Видання Ротенберга. Катеринослав 1914 р. стор. 641.

Цей передпролетарський соціяльний зміст виявляється в творчості Шевченка, особливо під кінець її, не тільки в світогляді, але й у революційному пориві, що прагне до майбутнього. Поет не тільки в минувшині шукав кращого життя, чому у вигляді історичного романтизму віддав данину, — в останніх своїх творах, навпаки, він увесь у майбутньому. Він безупинно закликає до повстання, пророкує загибель царям, панам і попам і активно вірить у визволення роботящих людей. На питання

«Чи буде суд? чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда на землі?»

поет з певністю відповідає:

«Повинна быть! бо сонце стане
І осквернену землю спалить...»

Таке саме є глибоке переконання у поета, що це визволення неухильно йде:

«Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворущаться царі...
І буде правда на землі!..»

Останні роки свого життя Шевченко з найбільшою силою рветься в майбутнє. Активність і динамізм його поезії в цей час доходять до свого вершка. В той час, як усе «освічене громадянство» жило сподіванням на знесення з царської волі кріпацтва, Шевченко в цей час найбільше нападає на царат. Повалити царат, розтрощити трон — лише так уявляє він собі «сподівану волю». В часи ілюзій від подиху лібералізму та сподіванок на еру реформ, що захоплювали Шевченкових сучасників із ліберального громадянства, він сам не під-

давався цим ілюзіям, бо становище кріпака — убогого наймита — мало чим могло змінитися на краще від царського знесення кріпацтва. Він мріяв про далеко більше:

«Буде бито
Царями сіянеє жито
А люде виростуть. Умруть
Ще незачатиї царята —
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люде на землі».

Це прагнення до такого оновлення землі, щоб не було серед людей врага і супостата, а щоб були просто люде на землі, в замаскованій невиразній поетичній формі, але ясно в усьому комплексі соціальної постати Шевченка виявляє жадання неподіленого людського суспільства, значить безкласового суспільства. А щоб досягти цього, треба масою підготуватись і організуватись, щоб перемогти в боротьбі, а не ждати по-рабському добра від ласки царської.

«Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: царь Микола
Ї приспав, а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру
Та й заходиться вже будить».

Шевченко кличе тут до революційного здобуття волі шляхом організованого повстання, на що розпорошене й придушене селянство неспроможне було. Через те в історичному світлі такий заклик означав передбачання громади, здатної організовано відрубати голову царсько-поміщицькому ладові, а такою громадою став

пролетаріят. Невиразні почування й передчування, швидче інтуїтивні, а ніж свідомі, ворухаються в поетовій голові. Він передчуває, що мусить виступити нова сила і дати *нове слово*, себ-то нову програму, новий світогляд для перетворення суспільства й оновлення землі. Це нове мусить знищити все старе, віджити, струхнявіле. Старі способи й старі думки не придатні, щоб будити волю. Поет не може конкретно сказати, що ж то за нове слово, але він його передчуває і до нього прагне. Він це так висловлює:

«Скажи їм ось-що: брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах!
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхее, не древле слово
Ростліннее, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської»...

Шевченко не міг знайти це нове слово. Занадто мало було в нього ґрунту, щоб передбачити процес розвитку його верстви, — нижчого шару закріпощеного селянства — злиднів, наймитів, — угадати його майбутню історичну роль. Це слово прийшло з Заходу, озброєне наукою й філософією, витвореною поступом капіталізму та підняттям свіжої суспільної сили — зашмарованого велетня — пролетаріату. І слово нове над людьми криком пронеслось, а слово те — *Пролетарі всіх країн, єднайтеся!*

В поступові техніки ввижається поетові визволення людства, він цілком інтуїтивно відчуває велику революційну роль машини, але йому не ясно ще, як вона зробить революцію, через яку соціальну силу. За ревом машини йому вчувається якась могутня сила, що дасть змученому людству волю і спочинок. З цього погляду

Шевченкове пророцтво про машину стає геніяльним передчуттям соціальної революції, тієї революції, що до неї він так натхненно кликав невольників-рабів, сам не уявлючи її конкретних рис. Згуки скрипки вільноодпущеника-кріпака, буфетчика на волзькому пароплаві, згуки під акомпанімент ревіння машини навіяли на поета це пророцтво:

«Під впливом скроботних, вопіючих згуків цього бідного вільноодпущеника, пароплав, у нічному похоронному спокої уявляється мені якимсь величезним, глухо ревучим дивовищем з роззявленою пащею, готовою проковтнути поміщиків-інквізиторів. Великий Фультон і великий Уатт! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, у швидкому часі пожере кнути, престоли і корони, а дипломатами та поміщиками тільки закусить, поласує, як школяр цукеркою. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить на всій нашій планеті ваша велетенська, геніяльна дитина. Мое пророцтво безсумнівне»¹⁾. Поет лише жадає, щоб цей час настав як найскорше.

От у цьому пророцтві вже не для України, а для цілої планети, передчувається визвольна місія пролетаріату, породженого, об'єданого й згуртованого в міцну силу на основі розвитку машинової продукції. Такого пророка й проповідника соціальної революції могла дати тільки верства, що в умовах ще кріпацьких відносин відчувала свою велику історичну роль бути могильником капіталістичного суспільства.

Через те пролетаріат — український особливо — має в Шевченкові одного з своїх безпосередніх передсоціалістичних попередників, провісника своєї визвольної місії.

¹⁾ Щоденник, 27/VIII 1857 р.

ХІІ.

БЕЗ СУСПІЛЬНОГО ГРУНТУ.

В попередньому розділі розглядалося, що і як ріднить Шевченка з селянсько-плебейськими рухами епохи реформації та порівнювалося його з ватажком цих рухів у Німеччині — Мюнцером, що викрило у них спільність багатьох рис соціально-ідеологічного характеру. Але в суспільних обставинах, що були основою для творчости Шевченка, є одна ґрунтовна відміна від епохи Мюнцера. Останній діяв у тих обставинах, коли феодальне суспільство вийшло зо стану своєї рівноваги, коли прийшли в рух усі його соціальні сили. Мюнцер був ватажком певної революційної фракції, був зв'язаний з нею організаційно й ідейно, і керував її збройною боротьбою проти феодалізму. Він був організатором і виразником інтересів свого соціального оточення.

У Шевченка не було ні *організованого* його соціального оточення, ні революційної ситуації. Йому самому так доводилося характеризувати становище суспільних сил свого часу й місця:

«Од молдованина до фінна —
На всіх язиках все мовчить»...

Абсолютизм почував себе так міцно, що міг навіть допомогти австрійській монархічній реакції роздушити угорську революцію (в 1848 році). Селянське незадоволення могло вилитися лише в неорганізованих бунтарських вибухах, легко подавлюваних військовою силою. І навіть після Кримської війни, коли в старому режимові виявилася де-яка тріщина, в російському суспільстві не знайшлося сили, яка б могла привести в рух і організувати проти нього всі сили руйнації. Селянсько-наймитівська верства взагалі не була ще політичною силою, не витворивши ще навіть зародків політичної організації. Щоб привести її в масовий рух, потрібний був натиск буржуазної опозиції з міста. Але й буржуазія стояла майже на такому самому щаблі політичного розвитку, як і наймити. В таких умовах не могло бути Мюнцера, бо не було й Лютера.

Російська буржуазія, репрезентована переважно «нашим темним напівтатарським купецтвом», як характеризує її Шевченко, дуже далека була від того, щоб становити якусь опозиційну силу, і без опіки абсолютизму не могла й кроку зробити. Свого «інтелігентського» шару вона майже зовсім не мала. Передпролетарська ідеологія Шевченка, таким чином, не мала суспільного ґрунту для її розвитку та політичного вжитку. Щоб революційні поривання Шевченка мали ширше суспільне значіння і вплив, для нього потрібна була, як вихідний пункт, буржуазна опозиційна суспільність, де б він стояв, звичайно, на крайньому лівому флангові, передхоплюючи цим політичну еволюцію пролетаріату в буржуазному суспільстві. Але замість такої буржуазної опозиції Шевченкові доводилось мати стосунки з освіченою аристократією та з поміщиками. Це освічене панство в де-якій мірі грало опозиційну роль, але така опозиція ні в якій мірі не відкривала шляху

для буржуазної реформації, чи то революції, — її роля починалася й кінчалася кріпацькою реформою з гори.

І треба сказати, що поет-кріпак Шевченко виявив надзвичайну спостережливість, зрозумівши все негативне значіння від такої нікчемности буржуазії. Він також дуже влучно оцінював і характер розвитку російської промисловости. В Астрахані, наприклад, його здивувало те, що під губернаторським будинком роставувалися крамниці. «Дивно, — зауважує він сприводу цього. — Але як мирна промисловість не може квітувати інакше, як під егідою влади, то я на цій думці помирився й пішов далі»¹⁾. Консервативне й відстале, перейняте забобонами, російське купецтво вельми далеке було від тієї політичної ролі яку відограє буржуазія, як виразниця нового суспільства в межах феодалізму. Варте уваги те, що Шевченко розумів соціяльний зв'язок цього напівтатарського купецтва з рядовою офіцерською кастою, яку він теж залічує до середнього стану, «з тою лише різницею, що купець увічливіший: він назває офіцера — ви, ваше благородіє, а офіцер його називає — ей ти, борода. А проте їх ніяк не роз'єднує ця зверхня різниця, бо вихованням вони (для Шевченка) рідні брати. Різниця тільки та, що офіцер є вольтер'янець, а купець — старовір, а в суті річи — те ж саме»²⁾. Цей знак рівности між вольтер'янцем і старовіром вивляє в Шевченкові сміливість думки і критицизм, що далеко виходить за межі ліберальних ідей і ставить його в становище далекосяглого споглядача й критика середнього стану — буржуазії. Але історичний поступ не міг перескочити через нього, або лишити його з боку. Народження й розвиток капита-

¹⁾ Щоденник, 8/VIII 1857 р.

²⁾ Ibidem, 27/VI 1857 р.

лізіму так чи інакше мусили висунути буржуазію на політичну арену. Це розумів, очевидно, й Шевченко, бо вважав суспільне виховання цієї буржуазії за конче потрібне.

Він писав у своєму «Журналі»: «Мені здається, що для нашого часу й для нашої середньої напівграмотної верстви потрібна сатира . . . Наше молоде середнє суспільство, подібно до ледачого школяра, зупинилося на складах і без понукання навчителя не хоче й не може переступити через цю безглузду тму, мну». На аристократію Шевченко не покладав ніяких надій, розглядав її як гнилу породу і тому не вважав за потрібне якомсь її перевиховувати. «А середня класа, — писав він, — це величезна й на нещастя напівграмотна маса, це половина народу, це серце нашої національності»¹⁾. Тим часом ні в селянстві, ні в буржуазії того часу поет не міг знайти ідеологічних осередків, щоб розгорнути в них свою діяльність. Революційний і опозиційний рух, як вияв політичного пробудження цих верств, з'явився вже після Шевченка, зокрема народовольство було вже продуктом після-кріпацьких відносин.

Суспільну опінію в часи Шевченка творила виключно шляхетсько-поміщицька верства. Але в ній, ясна річ, наш поет був соціально й ідеологічно самотній. Його зв'язок з українським панством був недовготривалий. Він мусив урватись як у наслідок того, що поет дуже швидко поквитався з ним ідеологічно, розвінчавши його історичних героїв та ставши до нього в запекло вороже становище, так і в силу реакції цього самого панства. Після заслання поета воно й зовсім од нього відсахнулося.

Шевченко мало помилявся, коли писав до одного

¹⁾ Щоденник, 26/VI 1857 р.

з приятелів — Лизогуба — в листі з Орську 1-го лютого 1848 року: «Було на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшло до скруту, то святий їх знає, де вони поділись! Чи не вимерли, крий Боже! Ні, здраствують: та тільки одцуралися безталанного свого друга». Ці друзі носили на руках «українського барда», поки він співав їм про козацтво, червоні жупани та про гетьманів. Коли ж він за баламутні вірші проти царату й панства опинився за Каспієм, то й захоплення ним землячків охолонуло: не компромітувати ж себе через якогось бурлацького поета! Тим паче, що й начальство де-коли робило попередження що до зносин з засланим поетом. Це, звичайно, не виправдує цього розриву панів з Шевченком, як це роблять де-які його біографи, а лише пояснює класову основу розриву.

В поезії Шевченка цих невільницьких часів його суспільна самотність, закинутість і забутість — б'є в вічі. Не раз він звертався до колишньої своєї громади, шукаючи собі моральної підпори в особистому лихові та прагнучи перевірити свій суспільний шлях. А замість того йому тільки й лишається, що клясти людей та бога, виливаючи в поезії от такі настрої:

«І знов мені не привезла
Нічого почта з України...
..Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без слюз, роси тії святої.
І довелось знов мені
Людей на старості... Ні, ні!
Вони з холери повмірали —
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу»...

Не випадає говорити, що українофільське панство могло дати потрібну для розвитку поета оцінку та кри-

тику його творчості. Воно тільки цмокало та било об поли, коли батько Тарас утне що-небудь про гетьманів та козацьку славу, але не могло співчувати його мужицькому революціонізму. Лише пізніше, уже в 60-х роках, після смерті Шевченка, літературна критика дійшла до правдивої оцінки його поезії. Це була російська критика в особі Аполлона Григор'єва, що відбивала вже наростання народництва, тому й до Шевченка її приваблювало те, що в нього «сяє та гола краса поезії народньої, якої у Пушкіна й у Міцкевича лишень іскорки блищать». В кінці ж 40-х років, в добу зміцнення реакції, Шевченкові ні від кого було ждати якоїсь поради. Не од земляків же? Йому тільки й лишалось, що

«Хиба самому написати
Таки посланіє до себе,
Та все до-чиста розказати, —
Усе що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кого.
Та й ждати не маю од кого,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо, —
Без неї може обійдусь —
А ради жду собі, поради»...

Поетові так потрібна була уважна критика, яка б вияснила йому його самого та накреслила його шляхи; він так хотів, щоб хто-небудь йому сказав

«Хоч слово мудре, щоб я знав,
Для кого я пишу, для чого»...

Але це йому могла сказати лише революційна критика, а в тій громаді, що оточувала Шевченка, для неї не було ґрунту, особливо ж у роки заслання. Після амністії, коли таким чином кару з поета знято офіційно і коли в верхах «освіченого» суспільства знову повіяло лібералізмом, то Шевченко став навіть модним у петербурзьких салонах, що йому не дуже подобалося. От із такою суспільною опінією доводилося мати справу поетові. Вона цілком заслужила на призирство з його боку —

«А на громаду хоч наплюй —
Вона капуста головата!»

Шевченко кляне людей із цієї громади, себ-то «освічених панів» і за їхні лестоці до нього, бо вони ж звали колись його душу

«і молодую
І непорочною, святою
І ще якоюсь... Вороги!»

обурюється він на них, бо від їхніх опозиційних балачок почав він свою революційну критику кріпацтва й абсолютизму, вони ж злякалися її і кинули поета посеред шляху.

«Теперь іду я без дороги,
Без шляху битого... А ви
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклиная», —

так нарікає, на них поет. От таку муку від самотності терпів наш Кобзар! Але така нікчемність «освіченого громадянства» Шевченкових часів, що не тільки не могло дати сили для розвитку поета, але й нищило його, тягнучи назад, — ще більше підкреслює силу його плебейського духа, що поставив його на багато вище від

його освіченої громади. У найтяжчі часи на заслання він знаходить вихід із свого становища:

«Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись».

І справді, каторга миколаївської казарми не зламала його, що він і сам сконстатував у своєму «Журналі», про що свідчить і поезія його, що стала гостріша й виразніша соціально, як поезія найнижчих селянсько-наймиських шарів. Але ці рідні йому соціальні елементи не могли дати поради своєму Кобзареві, не могли написати критику зо свого погляду його поезії, бо на ґрунті кріпацтва вони не тільки не могли витворити своєї суспільности, але ледви чи й знали «Кобзаря», а хоч подекуди й чули та навіть легенди про нього склали, так це темне забите хлопство тільки й могло, що легенди творити.

Своєю соціальною поезією Шевченко міг би знайти собі ґрунт в революційній плебейсько-пролетарській суспільності, але ж вона могла розвинути лише в буржуазному суспільстві, де вбогі шари селянства й наймити переформовуються на підставі розвитку капіталістичної продукції й техніки в пролетаріят. Лише при капіталізмові зростає цей конечний визвольник суспільства від усякого гніту й визиску — пролетаріят. Він своєю класовою боротьбою несе визволення й дрібному селянству. З ним приходять і той «апостол правди і науки», якого так ждав великий поет-кріпак. Лише капіталістична фабрика з її машиною перетворює Шевченкових передпролетарів у силу, здатну «громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру, та й заходиться вже будить» . . . хиренну волю та здійснити геніяльне пророцтво про машину. Але Шевченко сам був продуктом кріпацтва і жив у кріпацькому суспільстві

на світанку капіталізму, коли ще такої суспільності бути не могло.

Самотній у класово чужому й ворожому йому панському суспільстві, Шевченко і в своїх поезіях, і в особистому житті всіма силами прагне вирватись із нього та повернутися до свого соціального оточення —

«Ходімо в селища: там люде!
А там, де люде, — добре буде».

А для цього в тих умовах міг бути лише один засіб — повернутися до мужицького буття. Звідси й випливає таке жагуче бажання Шевченка хоч кінець життя провести в «хатиночці в гаю» та пожити серед своєї «громади у сіряках» та серед своєї природи. Та навіть і цьому не судилося здійснитись . . .

Не маючи навколо себе такого суспільного оточення, яке б було ґрунтом для розвитку Шевченка в його соціальному напрямі, як виразника недолі й поривань пригнічених трудящих мас, будши самотнім серед освіченого пансько-поміщицького суспільства, поет-Кобзар, як правдиво зауважує Драгоманов, «зоставсь необробленим, або й захованим у землю золотом», і то найбільше завдяки своїм землякам українолюбцям. Характерно, що не серед них мав він найближчого свого друга. Таким найщирішим його друзякою був «москаль», видатний артист Щепкін — також, як і Шевченко, з кріпаків, що й єднало їх. Цей артист-кріпак, не довго думаючи, приїхав до Нижнього-Новгороду, де через «незалежні обставини», повертаючись з заслання, застряв його друг, щоб побачитись з поетом-кріпаком, в той час, як пан-земляк Куліш під ріжними приводами ухилився одвідати того, на кого колись дивився, як на «світильник небесний», а тепер тільки й спромігся на нотації поетові з приводу його «Неофітів», присвячених

Шепкіну, і замість, щоб передати на прохання Шевченка цей твір артиствої, заховав у себе, щоб він, мовляв, не пошкодив авторові.

Отже Шевченкове суспільне оточення тільки й придатне було, щоб заховати в землю золото революційности в його поезії. Та все ж не можна погодитись і з Драгомановим у тім, що Шевченків «Кобзарь багато в чому є зерно, яке перележало в коморі й не послужило як слід і в свій час, коли було свіже, а тепер уже мало на віщо й годиться»¹⁾. Така думка була природньою реакцією на молебні Шевченкові та на його культ з боку ретроградних українських громадян, що брали з «Кобзаря» не зерно його революційного змісту, а лише націоналістично-релігійну шкаралупу з нього, та й ту перефарбовували на свій смак. Коли ж витягти це зерно з землі, — зерно класової зненависти до вискувачів-гнобителів, до царів, панів і попів, дух протесту й боротьби проти них, то стане ясно, що «золото» не втратило свого блиску і для пізніших часів. Власне кажучи, тільки з виникненням пролетарської суспільности і прояснюється з-за кадильного диму молебнів та пакахид ріжних «громадян» справжнє обличчя Кобзаря.

Сам поет, хоч і з сумнівами, а все ж сподівався, що його праця дасть колись наслідки. Він писав:

«Орю
Свій переліг — убогу ниву,
Та сію слово: добрі жнива
Колись то будуть!»...

Іноді, правда, такі надії на майбутнє переходять у безнадійність:

¹⁾ «Шевченко, українофіли й соціалізм», ст. 115.

«На батька бісового трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто»...

Але кінець кінцем поет знаходить відповідь на всі свої сумніви і на свою суспільну безпорадність, — і на питання —

«Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?»

відповідає:

«Дурю! Бо лучче одурить
Себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом по-правді жить»...

От це все — і класова мораль боротьби, і мужицька впертість, що не вважає ні нащо, і віра в краще майбутнє для своєї вбогої громади — не дали Шевченкові загинути в дні лихоліття та потонути в оточенню освіченого панства. У цій вірності трудящим пригніченим верствам усе його величезне значіння для майбутнього, для поступу, для пролетаріату.

ХІІІ.

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧІННЯ ШЕВЧЕНКА.

При розгляді соціально-історичної суті Шевченкової творчості кидається в вічі надзвичайний історичний діяпазон її, що охоплює низку віків — цілі епохи в розвиткові суспільства. Від оглядання на середньовічну ідеалізовану й обвіяну романтизмом минувшину через гостру критику сучасности до пророчого заглядання в майбутність, — в такому напрямі розвивається Шевченко як поет, сплітаючи до купи ідеології різних епох і поезію соціальної революції оздоблюючи стародавніми релігійними визерунками.

З погляду суспільно-історичного в розвиткові поетичної творчості Шевченка схематично можна намітити такі етапи: 1) ідеалізація козацько-гетьманської України й ідейний зв'язок з українським панством; 2) розвінчання гетьманів та старшини і критика земляків з освічених поміщиків; 3) повстання проти феодально-кріпаковласницького ладу й ненависть до царів, панів і попів; 4) прагнення в майбутнє царство рівности, волі та братерства без поділу суспільства на ворожі табори з неясними уявами про безкласове суспільство. Але в цій еволюції поета від національної романтики до со-

ціяльної революції незмінною лишалася класова основа його творчості, і вона й визначила цей напрям її розвитку. Ця основа — закріпощене й придушене селянство, найубогіші шари його — майбутній найманий пролетаріят.

В самій еволюції соціального змісту поезії Шевченка ніби відбивається ціла історія селянської ідеології, що подвоюється між далеким дофеодальним минулим вільної колонізації — «займанщини» з селянським привіллям, або принаймні з кращим супроти кріпацтва й панщини в сучасному життєм, і між майбутнім пролетарським світом, що в нього упирається воно нижчими своїми шарами — наймитами — і в ньому знов таки шукає кращого життя. Пригнічена економічно й національно з усім тягарем гніту найбільше як раз на селянстві країна була ґрунтом, що на ньому класова мужицька ідеологія Шевченка розвивалася і відбивала його в усіх своїх виявах. І от ця придушена Україна, а в ній придушене кріпацтвом селянство й батрацтво власне й визначають цілу постать їхнього Кобзаря.

Є в Шевченка один вірш, написаний у 1860 році, що дає найкращий підсумок цілого поета. Ось цей вірш:

«Бували війни й військові свари:
Галагани і Кисілі, і Кочубеї-Ногаї,
Було добра того чимало!
Минуло все та не пропало —
Остались шашелі: гризуть
Жеруть і тлять старого діда.
А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.
І виростуть; і без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Рострощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира,

Людські шашелі! Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане! Будяки
Та кропива, а більш нічого
Не виросте над вашим трупом!
І стане купою на купі
Смердячий гній, — і все те, все
Потроху вітер рознесе;
А ми помолимося Богу
І небагаті й невбогі».

Тут зведено до купи всю суспільно-історичну ідеологію Шевченка. Починається з історичної минувшини козацько - старшинської України (Галагани, Кисілі, Кочубеї). З цим «добром» поет поквитався, а крім того цю минулу історію України догризають «людські шашелі» — сучасні поетові земляки - поміщики — «дядьки отечества чужого» — царської Росії. Та й їх чекає та сама доля, бо од коріння, від народу ростуть нові сили. Ці сили, обов'язково у вигляді козака, рострощать царський лад і знищать панство так, що й смердячий гній його вітер рознесе. Тоді настане так бажаний рай на землі без багатих і вбогих. Тут не обходиться й без бога.

Такий Шевченко для сучасности — для епохи пролетарського соціалізму — є, звичайно, пережиток минулого. І суперечки на тему, чи соціаліст чи не соціаліст Шевченко, є марна трата часу. Соціалістом у сучасному розумінні він не був і не міг бути в умовах напів феодальних, — кріпацьковласницьких, — відносин, коли капіталізм і буржуазне суспільство, як вихідний пункт для розвитку пролетарського соціалізму (комунізму Маркса - Енгельса) ще майже не існували.

Але це аж ніяк не зменшує величезного суспільно історичного значіння Шевченка для сучасного пролета-

ріяту. І це його значіння полягає в тім, що він був поетом борцем за визволення соціальної верстви — матери сучасної робітничої класи, тієї верстви, що визволення своє здобуває лише в боротьбі цієї класи проти капіталізму і в поваленню його.

Поет - кріпак, співець трудящих мас, виразник свідомости зародків пролетаріяту в кріпацькому суспільстві, — Шевченко стоїть у тому таборі суспільної боротьби, що через різні етапи людської історії йде до визволення людства від усяких кайданів, від класового поділу та гніту й визиску одної частини людей іншою. Пролетаріят — остання в історії людського суспільства експлоатована й пригнічена класа — шанує як своїх попередників і провозвісників всіх тих, хто на різних ступенях історії був у лавах визискуваних, хто боровся проти експлуататорів.

А цього Шевченкові заперечити ніхто не може.

Породжений злиднями в кріпацько - наймитівській родині, поет-Кобзар всю соціальну душу своєї верстви вклав у свою поезію. Його люта зненависть до гнобителів роботящих мас, убогого люду, до панів, попів і царів, натхненна проповідь запеклої боротьби проти них, прагнення до майбутнього раю на землі без холопа й без пана, коли будуть просто люде - брати, глибока віра в це майбутнє оновлення людства і перетворення його в велику сім'ю, вільну, нову, — динамічність і простота його поезії — його огненне слово, — все це суть зародкові елементи класової свідомости трудового пролетаріяту, що підводить під них підвалини наукового світогляду та силу класової організації.

«Його ідея *нерозмежованої землі*, — як правдиво зазначає один з новітніх літературних критиків, — *оновленої землі, його прометеїзм і гімн роботящим рукам і слава пророча машині, яка визволить людство, ве-*

лика його любов і люта його зненависть, бажання про-
клинати і світ запалити — все це вже для нас тепер —
паростки нової культурної свідомості»¹).

Пролетарська культура витягне з землі золото со-
ціальної поезії Кобзаря, заховане туди буржуазним
«громадянством» та замінене ним націоналістично-по-
півським культом, і прилучить його до своєї всесвітньої
скарбниці.

Все велике суспільно - історичне значіння поета-
невільника Тараса Шевченка в тім, що він ішов шля-
хом, наміченим історією людської боротьби такими
маяками, як Спартак, Мюнцер, Бабеф, Маркс, Ленін. А
цей шлях веде до оновленого комуністичного суспіль-
ства. Тяжкий і кривавий цей шлях, багато жертв зали-
шено на ньому трудящим людом. «Що ж діяти? На те
й лихо, щоб з тим лихом битись», як говорив Шевчен-
ко. Тільки сучасний пролетаріят ходою історії постав-
лений здійснити заповіт великого Кобзаря:

«Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте —
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте».

Нове трудове суспільство виросте на руїнах і кро-
ві старого гнобительського класового ладу, і не забуде
це суспільство виконати кінцеву частину заповіту Та-
раса:

«І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій, —
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом».

¹) В. Коряк. «Шевченко в поколіннях». Додаток до № 39
«Вістей» 11/III 1921 р.

Пролетарське суспільство «поки живуть люде» шануватиме великого співця трудящого люду — невольників - наймитів, і в пантеоні великих людей — борців за визволення *праці* від всілякого гніту й визиску її паразитичними командними класами — збудує величнього пам'ятника і нашому КОБЗАРЕВІ.

Листопад 1922 року.

Харків.

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

з обмеженою порукою

»КОСМОС«

„КОСМОС“ видає літературу з поля: 1. соціальних наук, 2. красного письменства, 3. школи й самоосвіти, 4. індустріальної техніки, 5. сільського господарства.

„КОСМОС“ є одним в Європі українським видавництвом, зорганізованим без допомоги рідних і чужих капіталістів пролетарями України, Галичини, Сполучених Держав Америки, Канади і Далекого Сходу.

„КОСМОС“ має розвинутись у потужну зброю визволення українського пролетаріату спід влади світової буржуазії.

„КОСМОС“ виконає своє завдання тільки тоді, коли свідоме українське робітництво подасть йому масову допомогу.

Кожен свідомий український пролетар повинен набути одну облігацію „Космоса“

ціна 10 доларів,

а також прислати якусь пожертву на один з видавничих фондів відповідно до зазначених вгорі п'яти відділів видавництва.